

СОЦІАЛЬНА РИНКОВА ЕКОНОМІКА: ОРІЄНТИРИ ДЛЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНИ

**ЄВГЕН НІКОЛАЄВ
ОЛЕКСАНДР ДЛУГОПОЛЬСЬКИЙ
ІРИНА ЄГОРЧЕНКО
ОЛЬГА ІВАНИЦЬКА
НАТАЛІЯ РИНГАЧ
ЛОТАР ФУНК**

Konrad
Adenauer
Stiftung

**Соціальна ринкова економіка:
орієнтири для євроінтеграційних трансформацій України**

KAS Policy Paper

Видання Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні

Зміст

Передмова	3
Робочі висновки	5
Розділ 1. 60-річчя соціальної ринкової економіки: залежність від обраного шляху та його зміни (<i>Лотар Функ</i>).....	7
Розділ 2. Соціальна ринкова економіка сьогодні: проблеми та перспективи (<i>Лотар Функ</i>).....	16
Розділ 3. Поширення концепції соціальної (ринкової) економіки в освітньому, науковому та експертному середовищі України (<i>Євген Ніколаєв</i>).....	19
Розділ 4. Нова парадигма освітньої і наукової діяльності: наскільки реальні радикальні реформи системи? (<i>Ірина Єгорченко</i>).....	28
Розділ 5. Охорона здоров'я: необхідність змін і напрями реалізації принципів соціальної ринкової економіки (<i>Наталія Рингач</i>).....	34
Розділ 6. Державно-приватне партнерство в контексті реформи соціальної політики (<i>Олександр Длугопольський</i>).....	41
Розділ 7. Нові стандарти соціальної відповідальності бізнесу (<i>Ольга Іваницька</i>).....	47
Післямова	54
Інформація про авторський колектив	55
Executive summary	56

Соціальна ринкова економіка: орієнтири для євроінтеграційних трансформацій України

За ред. Ніколаєва Є.Б., к.е.н., доцента кафедри політичної економії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», м. Київ.

У публікації йдеться про досвід Німеччини із реалізації та адаптації принципів соціальної ринкової економіки до викликів сьогодення та про актуальні завдання у соціально-економічній сфері, що стоять перед Україною на шляху до досягнення рівня розвитку провідних європейських країн. Висвітлюються питання зайнятості та ефективного функціонування ринків праці, впровадження сучасних стандартів корпоративної соціальної відповідальності, державно-приватного партнерства, підвищення ефективності функціонування сфер освіти, науки та охорони здоров'я в Україні, особливості викладання пов'язаних із соціальною економікою питань на навчальних програмах з підготовки економістів.

У підготовці видання взяли участь автори з університетів та наукових установ Німеччини та України.

Видання здійснене за підтримки Фонду Конрада Аденауера.

Відповідальність за інформацію, наведену в розділах, несуть автори.

Зображення на обкладинці: www.briefmarken-bilder.de

© Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2015

ФОНД КОНРАДА АДЕНАУЕРА

01021, м. Київ

вул. Шовковична, 10, кв. 4

<http://www.kas.de/ukraine/>

office.ukraine@kas.de

Передмова

Революція гідності, укладання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом дають Україні шанс подолати пострадянську модель стагнаційного розвитку держави, розбудовану на засадах домінування інтересів олігархів над інтересами населення. Передумови реалізації проєвропейських принципів розвитку економіки, якій бракує стимулів до впровадження сучасних інновацій та новітніх технологій, пов'язані із необхідністю здолати інерцію суспільства та спротив влади необхідним реформам, знищити кричущу як для європейської країни корупцію, вирішити нові проблеми, що виникли після перемоги Майдану в 2014 р. Военні дії, окупація частини території, складнощі з наповненням державного бюджету призвели до початку нових кризових процесів в економіці у 2014–2015 рр. Так, у 2014 р. Україна посіла першу сходинку в світі за темпом падіння ВВП (майже на 7 %). За два роки гривня девальвувала практично утричі. Ціни на споживчі товари у липні 2015 р. порівняно з липнем 2014 р. зросли, за даними Держстату, майже на 60 %. Помітно збільшився й зовнішній борг держави. У перемовинах з іноземними кредиторами український уряд балансує на межі оголошення технічного дефолту.

Така економічна ситуація, доповнена різким підвищенням плати за комунальні послуги, заморожуванням зарплат і соцвиплат, проблемою вимушених внутрішніх переселенців, негативно вплинула на соціальну сферу та добробут населення. Варто навести одну показову цифру. За межею бідності сьогодні опинилось понад 80 % українців, якщо цією межею вважати міжнародний критерій ООН — дохід людини, менший за 5 доларів США на день.

Історія знає чимало прикладів успішного вирішення таких складних проблем, перед якими зараз опинилась Україна. Одним з найвідоміших шляхів виходу з соціально-економічного глухого кута є модель розвитку Західної Німеччини, відома під назвою «соціальна ринкова економіка». Її принципи — усебічний захист економічної конкуренції у поєднанні із соціальною компенсацією — були сформульовані ще у повоєнні часи і залишаються незмінними по сьогодні, а її ефективність — як кажуть, «перевірена часом». Інші країни не копіюють ці принципи «дослівно». Скоріше вони бачать німецький шлях як зразок філософії реалізації успішної державної політики як надихаючу демонстрацію того, що низькі стартові умови (по завершенні Другої світової війни Німеччина перебувала у стані катастрофи) не заважають швидкому досягненню країною винятково високих результатів.

Рецепти соціальної ринкової економіки, які призвели до виникнення німецького економічного дива, широко висвітлені й добре відомі. Український офіс Фонду Конрада Аденауера видав кілька публікацій¹, у яких ґрунтовно викладено зміст теоретичної моделі соціальної ринкової економіки, особливості німецького досвіду з впровадження цієї моделі, її результати, пропозиції щодо запозичення окремих елементів соціальної ринкової економіки Україною.

Тому це видання звертається до питань соціальної ринкової економіки як до сукупності певних орієнтирів, які сьогодні, на думку авторів, важливі для вирішення соціальних проблем та для наближення України до сучасних європейських стандартів життя.

Так, публікацію відкриває доробок проф. Лотара Функа, який пропонує ґрунтовний аналіз еволюції соціальної ринкової економіки, виконаний крізь призму аналізу стану німецького ринку праці, механізмів його регулювання, наслідків для зайнятості, безробіття, загальної ефективності й конкурентоспроможності економіки. Тут цікава зміна ракурсу. Німецька соціальна ринкова економіка розглядається не як сукупність відомих постулатів, а як модель, за допомоги якої влада і суспільство реагують на поточні економічні проблеми, як

¹ Концепція соціальної ринкової економіки: головні засади, досвід та нові завдання. К., ФКА, 2000, 32 с.; Соціальна ринкова економіка: орієнтир для України / Р. Клапгам, М. Ломанн, О. Олійник та ін. 2-е вид. К., ФАДА, ЛТД, 2006, 88 с.

спосіб регулювання ринку праці, від стану якого у підсумку залежить рівень життя кожної родини.

Викладачів, науковців, студентів може зацікавити авторський погляд на місце соціальних питань в університетських навчальних програмах, представлений у третьому розділі. Пропонується бачення того, як наблизити програми підготовки економістів до сучасних міжнародних стандартів в частині викладу різних аспектів соціальної економіки.

Ірина Єгорченко (розділ 4) звертається до ширшого питання реформування системи університетської освіти в Україні. Авторка виходить із достатньо різкої оцінки, що сьогодні більшість українських університетів є закладами амортизації безробіття, оскільки вони видають дипломи студентам, які не мають ані належної шкільної підготовки, ані бажання вчитися. Серед її пропозицій, що могли би зарадити ситуації, — впровадження корегувальних програм на першому курсі вищих навчальних закладів, створення програм загальної гуманітарної освіти за зразком Liberal Arts, які не такі чутливі до попередньої підготовки студента, переформатування заочної освіти з урахуванням тенденції до створення форматів безкоштовного онлайн-навчання.

Освіта і охорона здоров'я — дві найважливіші соціальні галузі. У присвяченому другій з цих галузей розділі 5 Наталія Рингач вивчає відмінності між медичними системами України, Німеччини та Польщі, вказує на традиції менталітету і поведінки людей, що знижують ефективність вітчизняної медицини, досліджує вплив економічної кризи та воєнних дій на стан медичної галузі.

Одразу двоє авторів звертають увагу на різні аспекти партнерства у трикутнику «держава — бізнес — некомерційний сектор». Олександр Длугопольський у шостому розділі досліджує на прикладі досвіду кількох країн варіанти партнерства некомерційних організацій та держави у сфері надання соціальних послуг, виконання окремих функцій соціальної політики. У свою чергу, у заключному розділі Ольга Іваницька фокусується на питанні впровадження звітності бізнесу за соціально спрямовану діяльність відповідно до сучасних міжнародних стандартів із соціальної звітності. Сьогодні існує декілька таких стандартів, розроблених під егідою ООН, ISO, за ініціативою комерційних та некомерційних організацій, урядів окремих країн. Окремі європейські країни впровадили вимоги до великих та середніх підприємств звітувати про свою соціальну діяльність згідно з цими стандартами, за принципом «соціальна відповідальність є добровільною, звітність про неї є обов'язковою».

Усі питання соціальної та ринкової економіки, що пропонуються на розсуд читачів, є достатньо вузькими. Водночас кожне з них — важлива цеглинка у побудові сучасного європейського будинку під назвою «Україна».

Євген Ніколаєв,

доцент Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Київ, вересень 2015 р.

Робочі висновки

- Розробка ефективних і політично здійсненних заходів економічної політики повинна враховувати аналіз **ефектів залежності від попередньо обраного шляху**. Інерційність економічної політики означає, що сьогоднішні рішення перебувають під впливом рішень, прийнятих та впроваджених раніше. Рекомендації експертів та науковців, що не зважають на ці ефекти, найчастіше буде проігноровано політиками й чиновниками.
- За досвідом соціальної ринкової економіки Німеччини, **оптимальна економічна роль держави** полягає в тому, що вона має захищати економічний порядок, встановлювати правила гри, перебувати над економічними процесами, а не всередині них. **Популістська політика** спричиняє відхід від цих принципів, унаслідок чого держава стає заручником і представником інтересів окремих суб'єктів, а не суспільства в цілому. Крім того, прагнення **надмірно соціалізувати** економічну політику виснажує ресурси, призводить до їх нерационального перерозподілу й, унаслідок цього, перетворює політику на несоціальну, знижує ефективність та гнучкість економіки.
- Ключовим чинником успішного проведення соціальної політики виступає **ефективне функціонування ринку праці**. Його запорукою є збалансування інтересів учасників ринку (працівників, роботодавців, профспілок, галузевих асоціацій), зниження безробіття шляхом розвитку гнучких форм зайнятості. Під час Hartz-реформ ринку праці у 2002–2005 рр. Німеччина розробила **чимало інноваційних інструментів впливу на зайнятість**. Такі з них, як збереження державної допомоги безробітним, які влаштувались на низькооплачувану роботу, або зменшення ставки соціального внеску на посадах з низькою оплатою, доцільно вивчати й упроваджувати в Україні.
- Досвід різних країн із розбудови успішних моделей економічного і соціального розвитку, його інструменти й особливості добре відомі в Україні. Залишається потреба у систематизації цього досвіду в **навчальних програмах підготовки економістів** шляхом створення і просування спеціалізованих навчальних дисциплін із соціальної економіки, а також ґрунтового викладу теоретичних засад аналізу соціальних проблем у таких курсах, як «Мікроекономіка (поглиблений рівень)», «Теорія ігор», «Теорія економічного добробуту». Це завдання пов'язане із проблемою посилення математичної складової підготовки економістів в українських університетах, оскільки зазначені дисципліни застосовують достатньо серйозний математичний апарат.
- Серед важливих **напрямів реформ університетської освіти** в Україні на найближчі два-три роки варто назвати розбудову культури академічної чесності та процедур контролю за її дотриманням в освіті та науці, виділення критично важливих для життєдіяльності суспільства спеціальностей і встановлення підвищених вимог до якості освіти на них, забезпечення реальної автономії університетів та запобігання ректорському свавіллю. Потребують вирішення проблеми моральної площини: відновлення довіри учасників освіти один до одного, підвищення мотивації студентів до свідомого вибору освітніх програм і до продуктивного навчання. Основа реформ — чесний аналіз стану освітньої системи, ризиків, з якими вона стикається, наявних ресурсів, позицій та інтересів різних сторін (стейкхолдерів) освітнього процесу.

- **Механізми реформування системи охорони здоров'я** в Україні сьогодні опрацьовані недостатньо; часткові реформи зустрічають спротив як населення, так і медиків. На заваді позитивним зрушенням стоять скрутна економічна ситуація, яку віддзеркалює порівняно низька тривалість життя населення, неперіоритетне місце здоров'я серед життєвих цінностей українців, брак особистої відповідальності за стан здоров'я та стимулів до здорової поведінки. В Україні не реалізовані гарантії моральної, професійної, економічної незалежності лікарів, передбачені міжнародними угодами. Проблеми медичної сфери погіршують трагічні події на Сході України, потреба лікувати учасників АТО, надавати психологічну допомогу внутрішнім біженцям, перспектива появи «донбаського синдрому».

Серед перспективних заходів із поліпшення стану української медицини слід виділити забезпечення прав пацієнтів і лікарів, розвиток економічної самостійності медичних закладів і лікарів, упровадження гарантованого державою мінімуму медичної допомоги, незалежної експертизи її якості. За принципами соціальної ринкової економіки і сталого розвитку поліпшення здоров'я населення також пов'язуватиметься із мінімізацією шкідливого впливу промисловості на навколишнє середовище.

- Соціальна політика сьогодні не може бути успішно реалізована силами самої лише держави, без залучення інструментів **державно-приватного партнерства**. Ця теза тим більше справедлива щодо України, якщо зважити на масштаб кризових процесів та наслідки воєнних дій, низьку сумісність значною мірою патерналістської пострадянської моделі соціальної політики із сучасними ринковими принципами функціонування економіки та, унаслідок цього, її незадовільну якість. Тому низку соціальних функцій перебирають на себе недержавні інститути (профспілки, волонтерські й благодійні організації) та великі корпорації. Приклади реалізації засад державно-приватного партнерства, наведені у публікації, доводять важливість цього інструмента.
- Важливим елементом соціальної ринкової економіки є соціальна діяльність бізнесу та публічна нефінансова звітність за її результатами. **Соціальна звітність** як вагомий інструмент маркетингових комунікацій підвищує прозорість бізнесу та посилює його конкурентні переваги. За участі національних і міжнародних структур розроблено декілька стандартів і Керівництв із **корпоративної соціальної відповідальності**. Одну із найпопулярніших у світі схем звітування про соціальну, економічну, екологічну діяльність бізнесу викладено у Керівництвах Global Reporting Institute (GRI), актуальна версія яких, Керівництва G4, датована 2013-м роком. Європейський Союз і окремі розвинені країни (Великобританія, Данія Швеція, Австралія та ін.) запровадили для великих і частини середніх компаній обов'язкову соціальну звітність.

Поруч із впровадженням аналогічних регламентів нефінансової звітності та поширенням практики їх застосування, Україна потребує підвищення довіри між бізнесом, суспільством і державою, впровадження кодексів корпоративної етики, підготовки фахівців у сфері управління корпоративною соціальною відповідальністю.

- Після Революції гідності Україна потребує прийняття нового **«суспільного договору гідності»** між владою і суспільством, який передбачатиме поступове впровадження європейських цінностей і стандартів життя, механізми реальної політичної відповідальності, пріоритет організацій громадянського суспільства у визначенні, розробці механізмів і просяванні необхідних країні реформ.

Розділ 1

60-річчя соціальної ринкової економіки: залежність від обраного шляху та його зміни²

Лотар Функ

1. Вступ

Теорія залежності від обраного шляху останнім часом набула широкої популярності. Вона прагне пояснити випадки посередніх результатів економічного розвитку в ситуаціях, коли реформи, спрямовані на підвищення економічної ефективності, впроваджуються недостатньо рішуче. (...) ³ Прибічники концепції соціальної ринкової економіки здебільшого нехтують цим підходом. Теорія залежності від обраного шляху (...) може надати потенційно корисну схему висвітлення основних змін у розумінні соціальної ринкової економіки і досвіду її впровадження в життя.

Модель залежності від обраного шляху прагне пояснити, як поточні політичні практики та їх інституційні засади розвивались у часі. Тому автор сфокусується більшою мірою на цих питаннях, аніж на вихідних інтелектуальних ідеях ідеальної концепції (Funk 2002, наприклад, наводить теоретичні засади дуже детально). (...) Крім того, автор у першу чергу розглядатиме аспект зайнятості, оскільки він був основним чинником диспропорцій у Німеччині упродовж близько трьох десятиліть з 1970-х рр.

У цьому розділі, по-перше, коротко розглянемо основні засади ідеї залежності від обраного шляху. (...) По-друге, розділ без надмірного заглиблення в деталі окреслить основні проблеми німецького ринку праці. Відповідний параграф також показує, що залежність від обраного шляху може бути важливою складовою пояснення досвіду (Західної) Німеччини. Підсумуємо кількома уроками для майбутнього соціальної ринкової економіки.

2. Концепція залежності від обраного шляху

Залежність від обраного шляху важлива для аналізу процесу розробки політики і для розуміння історичного розвитку соціальної ринкової економіки в Німеччині. Це пояснюється тим, що реалізація політичних заходів породжує ефекти зворотного зв'язку, що впливають на вихідний політичний процес. Ці ефекти можуть бути *позитивними*, коли реалізовані заходи посилюються, і *негативними*, коли політика влади послаблюється. «„Позитивний зворотний зв'язок“ має місце, якщо суб'єкти, які адаптували свої очікування та поведінку до політики або які виграють від неї, активізуються на її захист. [...] Ці суб'єкти дістають політичний зиск у тому, що, якщо дія політичних заходів не обмежена в часі, то вони віддзеркалюють очікування загалом» (Young 2010, с. 65). Навпаки, політичні заходи, які суттєво змінюють такий статус-кво, здатні викликати негативний зворотний зв'язок від суб'єктів, які можуть постраждати від потенційних змін, що означає, що короткострокова «ціна» зміни політики може виявитись доволі високою. Позитивні ефекти від змін структурної економічної політики, які принципово розв'язують існуючі проблеми, у довгостроковій перспективі можуть приносити чистий вигравш суспільного добробуту. Однак такі зміни відтерміновуватимуться під впливом ефективного лобювання з боку часто політично впливових *інсайдерів* — нинішніх працівників, зайнятих на захищених посадах (таких, звільнення з яких ускладнене законодавчо. — *Є.Н.*) — і замінюватимуться неефективними короткостроковими симптоматичними рішеннями. Такі рішення переносять тягар реформ на тих, кому важче себе захистити, на політично непомітних *аутсайдерів*, наприклад, на молодих працівників або низькокваліфікованих робітників з низькою

² Оригінал публікації: Funk L. The Social Market Economy at Sixty: Path Dependence and Path Changes, in: Christian L. Glossner, David Gregosz (rsg.): 60 Years of Social Market Economy — Formation, Development and Perspectives of a Peacemaking Formula, Berlin 2010: KAS, S. 85-103. Публікується зі скороченнями з дозволу автора. Переклад: Євген Ніколаєв.

³ Скорочення тексту перекладачем позначатиметься трьома крапками у круглих дужках: (...), скорочення тексту всередині цитат автором статті позначатиметься трьома крапками у квадратних дужках: [...]. Тут і далі в розділі — прим. перекладача.

продуктивністю праці. Іншими словами, (...) бенефіціарів (вигодоодержувачів. — Є.Н.) існуючої політики необхідно розглядати як учасників політичного процесу з фактичним правом вето, адже вони мають право [вирішального] голосу, що забезпечує вигідну для них стійкість певних політичних заходів, незважаючи на потенційно шкідливі наслідки цих заходів для економіки в цілому. Часто ці бенефіціари користуються підтримкою добре організованих груп інтересів, передусім профспілок.

Тому теорія залежності від обраного шляху висуває такі гіпотези щодо розробки політичних заходів: «По-перше, вона наголошує на значенні планування часу прийняття та послідовності рішень. Рішення, прийняті раніше, обмежуватимуть пізніші рішення. По-друге, навіть очевидно малозначимі події, якщо вони відбуваються у критичний момент (за „критичної ситуації“), можуть породити значні, тривалі ефекти. [...] По-третє, з часом політичні заходи стають субоптимальними: вони можуть виконувати функцію, яка більше не важлива, або потребувати витрат, що більше не є прийнятними. [...] По-четверте, залежність від обраного шляху може бути настільки сильною, що призведе до появи відмов від прийняття рішень, коли альтернативи, що раніше вважались привабливими, не братимуть до уваги. [...] Залежність від обраного шляху означає, що зміна політики відбувається унаслідок „періодично порушеної рівноваги“: тривалих періодів стабільної політики, що перериваються раптовими змінами під впливом зовнішніх шоків, або критичної невідповідності між політикою та її цілями» (Young 2010, с. 65).

3. Окреслюючи зміни німецької концепції соціальної ринкової економіки

Сьогодні майже не ставлять під сумнів того, що Людвіг Ерхард, призначений у 1948 р. директором Управління господарством об'єднаних західних зон Німеччини, успішно започаткував ринковий економічний порядок. Він переконав західних союзників, передусім представників Сполучених Штатів, а також постраждалих німців, погодитися на два стратегічні кроки. По-перше, на *цінову реформу*, яка виявилась успішнішою, ніж очікувала більшість спостерігачів (це є прикладом того, що очевидно малозначимі події, що відбуваються в критичний момент, можуть породити значні, тривалі ефекти). По-друге, на рекламування *нового економічного і соціального порядку* за допомоги, за словами Цвайнерта (Zweynert 2004, с. 18), «вбивчої фрази» «соціальна ринкова економіка». Не рахуючи створення цієї назви, про справжній німецький внесок до нового економічного порядку свідчать два факти. По-перше, без погодження із військовим урядом він (Ерхард. — Є.Н.) майже повністю скасував механізми контролю за цінами на споживчі товари та відпуск продуктів за картками, а також державний контроль економіки. Ця лібералізація була значно радикальнішою за ту, якої очікував американський військовий уряд. По-друге, якщо запровадження ринкового порядку на початку Холодної війни вважалось Сполученими Штатами абсолютно необхідним, то його конкретна модель, запропонована прибічниками соціальної ринкової економіки у Німеччині, викликала дискусії у американських економістів, зокрема щодо доволі жорсткого відкидання кейнсіанських інструментів управління попитом на макроекономічному рівні, запропонованого Ерхардом та його прибічниками.

Ці факти та бачення цієї економічної концепції переконали більшість виборців, і соціальна ринкова економіка була запроваджена як фактичний економічний порядок за підсумками перших виборів до *Німецького бундестагу* (тобто Федерального Парламенту, нижньої палати (західно)німецького парламенту) у вересні 1949 р. Однак втілений економічний порядок став компромісом.

З одного боку, він ґрунтувався на популярних, відмінних у деталях, напрацьованих з 1930-х рр. інноваційних теоретичних концепціях, кожна з яких прагнула впровадити в Німеччині функціонуючу ринкову економіку, кращу за ту, що існувала за часів Веймарської республіки (і точно кращу за порядок часів націонал-соціалізму). З іншого боку, згідно з ідеєю залежності від обраного шляху («рішення, прийняті раніше, стримуватимуть пізніші рішення»), попередні німецькі традиції та інститути частково збереглися, знову набували впливу «і прокладали шлях до розвитку економіки на корпоративістських принципах» (Hartwich 2009). (...) Необхідність значно посилити підтримку населенням економічної системи, що ґрунтується на ринкових засадах, тоді була особливо сильною, адже така підтримка була майже відсутня внаслідок руйнівної та деморалізуючої війни (Zweynert 2004, с. 16). До того ж, профспілки і соціал-демократи від

початку несамовито протидіяли прийняттю соціальної ринкової економіки у версії Людвіга Ерхарда і намагались запровадити значно більш інтервенціоністську альтернативну концепцію (Schlecht 2005, с. 402). Втім, подолавши початкові проблеми і ставши помітною зразковою моделлю для інших країн завдяки славетному уявному *Wirtschaftswunder* («економічному диву») у Західній Німеччині, соціальна ринкова економіка як назва практичної політики, що втілювалась і втілюється в Німеччині, засвідчила свою стійкість.

Формування німецької моделі соціальної ринкової економіки

Модель соціальної ринкової економіки завдячує своїй появі у повоєнні 1940-і рр. Фрайбурзькій (або «ордоліберальній») науковій школі, яку представляли відомі німецькі науковці та державні діячі — Альфред Мюллер-Армак, Вальтер Ойкен, Конрад Аденауер, Людвіг Ерхард та ін. Ордолібералізм спирається на ідею про важливість ustalених норм, традицій і правил для розбудови економіки. Основою вчення цієї школи є *теорія економічного порядку* (Wirtschaftsordnung) В. Ойкена. Ця теорія описує принципи і методи, згідно з якими розробляються, координуються і втілюються плани окремих суб'єктів економіки. *Економічний порядок*, за словами Мюллера-Армака, має на меті «на основі конкурентної економіки поєднати вільну ініціативу з гарантованим саме завдяки економічній ефективності соціальним поступом». *Соціальний порядок* — це сукупність інститутів і норм, які визначають соціальний стан громадян та окремих груп населення, а також соціальні стосунки між членами суспільства.

Ордоліберали переконані, що лише порядок, що ґрунтується на цінностях особистої свободи та відповідальності кожного індивіда, може ефективно забезпечити суспільство обмеженими благами і неухильно підвищувати загальний добробут. Основним завданням сучасної держави вони вважають захист конкуренції. Розвинута система конкурентних ринків дозволяє всім членам суспільства, незалежно від їх соціального статусу, вести гідний спосіб життя.

Соціальна ринкова економіка розглядається ордолібералами як програма, спрямована на формування політичного й економічного порядку, тих сфер, в яких свобода є основною умовою ефективності. А. Мюллер-Армак запропонував розуміти під *соціальною ринковою економікою* модель поєднання принципу конкуренції і свободи ринку із принципом соціальної компенсації. Її неодмінними складовими Мюллер-Армак вважав взаємодію двох провідних сил — конкурентної ринкової економіки, що ґрунтується на приватній власності, та держави, яка за допомогою притаманних їй механізмів впливає на розподіл і перерозподіл національного доходу з метою забезпечення соціальної справедливості.

Повоєнна Західна Німеччина перебувала в стані гуманітарної катастрофи. Обсяг її промислового виробництва у 1946 р. становив 33 % від довоєнного рівня. Сільське господарство було відкинута на 30 років назад. Німці голодували. В цих умовах реалізація в Німеччині засад соціальної ринкової економіки стала загальноновизнаним прикладом економічного дива, за яке завдячують Л. Ерхарду. Виступаючи на з'їзді Християнсько-демократичного союзу 28 серпня 1948 р., Ерхард зазначив: «Не вільна ринкова економіка, пов'язана з ліберальним пограбуванням минулої ери... а економіка, що бере на себе соціальні зобов'язання... що оцінює особистість людини вище за все, що надає прибуток тому, хто за своєю працею його заслугував, — ось у чому полягає сучасна ринкова економіка». ХДС прийняв програму Ерхарда, а у 1949 р. виграв парламентські вибори. Конрад Аденауер став першим повоєнним канцлером, а Людвіг Ерхард — міністром економіки в його уряді.

Повоєнні реформи описані в книзі Ерхарда «Добробут для всіх». Вони дозволили Західній Німеччині за 15 років подолати шлях від руїн до лідера європейського континенту. Успішність реалізації доктрини соціальної ринкової економіки в Німеччині забезпечили кілька факторів. Доктрина включає велику кількість вимог і напрямів соціально-економічної політики. Вдалося забезпечити їх взаємну несуперечливість, неухильне виконання усіх теоретично обґрунтованих положень. Країна мала необхідні історичні передумови — стан глибокої кризи, наявність, достатню популярність і впливовість політичних сил, готових впровадити потрібну для подолання цієї кризи політику. Остання дістала суспільно-психологічну підтримку населення, яке виявилось готовим сприйняти відповідні ідеї та застосувати їх у щоденному житті. Адже покладений в основу соціальної ринкової економіки і відомий в усьому світі як візитівка Німеччини принцип «порядку» є для цієї країни не лише сукупністю різних напрямів економічної політики, але й філософією, способом мислення та щоденної моральної й відповідальної поведінки населення.

Підготував Євген Ніколаєв.

За шість останніх десятиліть соціальна ринкова економіка перетворилась на економічний порядок, що принципово підтримується всіма парламентськими партіями (Wohlgemuth 2006, с. 217), а також усіма головними [професійними] асоціаціями та профспілками. (...)

До сьогодні не запропоновано успішної концепції, альтернативної соціальної ринковій економіці (Західної) Німеччини. Її не розробили навіть з огляду на відчутний регрес (Західної) Німеччини із середини 1970-х рр. щодо ефективності ринку праці та економічного зростання. Натомість, формула застосовувалась усіма партіями як точка відліку або рамка, що дає змогу вдосконалювати чинну, базовану на безсумнівних вихідних положеннях політику власними ідеями, такими як здебільшого провальна спроба включити кейнсіанське управління попитом у загальну макроекономічну політику та зростання ролі державного інтервенціонізму зокрема між 1967 і 1978 рр. (...)

У підсумку, перші двадцять років після запровадження соціальної ринкової економіки можна вважати «часом приємних сюрпризів» (Siebert 2005, с. 3) щодо ефективності економіки Західної Німеччини порівняно з її сусідами та США. Традиційні ордоліберальні економісти пояснювали цей успіх тим, що після Другої світової війни очолювана Конрадом Аденауером правляча партія християнських демократів, до складу якої входив міністр економіки першого федерального уряду Західної Німеччини (згодом — її канцлер) Людвіг Ерхард, проголосила метою [розбудови] соціальної ринкової економіки фундаментальну реформу економічної конституції. (...)

Варто зазначити, що з кінця 1950-х рр. бачення інструментів соціальної ринкової економіки поступово змістилось із вихідної думки про державу як захисника економічного порядку (тобто суб'єкта, що встановлює правила, залишаючись «над» економічними процесами) у бік більш інтервенціоністської держави, яка втручається в економічні процеси, ризикуючи стати заручником інтересів окремих суб'єктів. Цей несприятливий процес посилювався згодом під впливом боротьби за розподіл ресурсів, що набувала явного вигляду. Ситуація значною мірою поліпшилась протягом 1980-х рр., але знову погіршилась у період складної адаптації до наслідків возз'єднання Німеччини.

З точки зору обраної нами базової теорії, соціальна ринкова економіка розвивалась у більш чи менш залежний від обраного шляху спосіб і пройшла різні стадії (Quaas 2002) під впливом, перш за все, двох дуже різних умов світової економіки, відомих як «золота епоха» або «період доброї погоди» (до початку 1970-х рр.) і значно важчий етап «срібної епохи» або «період поганої погоди» з того часу. Останній період відзначився численними кризовими явищами, що почалися з двох стрибків цін на нафту на початку 1970-х рр. і до яких також належить складна адаптація німецької економіки до возз'єднання країни (див. огляд подій у: Leonhard, Funk 2002).

Ці події залишили незайманими окремі принципи соціальної ринкової економіки (Funk 2000, с. 20-21) — а саме, зобов'язання захищати приватну власність, провадити політику активного соціального забезпечення, захисту конкуренції, вільних та відкритих ринків, гарантувати політичну незалежність центрального банку, покликаною забезпечити стабільність цін. Однак інші принципи в період поганої погоди зазнали випробувань — особливо ідея сильної держави, яка утримується від втручання в економічні процеси і не піддається впливу інтересів владних кіл, віддалена від впливу політиків система соціального захисту, обмежені і фінансовані здебільшого з податків соціальні програми.

Різна поведінка німецької економіки упродовж двох тривалих періодів — з 1950-х до 1970-х рр. і з 1980-х рр. до сьогодні — пояснюється кількома ключовими факторами. Передусім це вплив неочікуваних позитивних шоків на інститути зайнятості упродовж першого періоду і кризові явища в цій сфері під час другого. Німецька економіка відчуває кризу щодо постійно високого безробіття, порівняно низьких темпів зростання, збільшення державних видатків і соціальних виплат з 1970-х рр., тобто вже понад 30 років. (...) Особливо важливим чинником неоптимальних результатів також було залежне від обраного шляху, дуже негнучке функціонування ринку праці, який не реагував на численні нові виклики, захищав інсайдерів і створював бар'єри для працевлаштування безробітних. Німецький ринок праці традиційно перебуває під впливом ідеї вільних колективних переговорів і важливої ролі особливих практик, започаткованих владою у 1960-і рр. — наприклад, активного регулювання ринку праці, захисту працівників від звільнення, віри в ранній вихід на пенсію як шлях вирішення проблем ринку праці (Funk 1999; Funk 2004; Funk 2007). (...)

На думку ордоліберальних критиків, механізми вироблення політики німецької соціальної ринкової економіки містять упущення, що призвели до перетворення німецького економічного порядку в «неефективну соціальну ринкову економіку», передусім в аспекті неефективності ринку праці (Funk 2001a).

Так, започатковану в 1880-х рр. систему соціального захисту не було адаптовано до організаційних принципів соціальної ринкової економіки, яка фокусується радше на субсидіарності⁴, а не на принципі захисту відповідно до статусу, що він став важливим під час формування бісмарківської системи соціального захисту. Гірше за те, принципи соціальної ринкової економіки не відігравали вирішальної ролі у розвитку держави добробуту й у процесах возз'єднання Німеччини. Тільки нещодавні реформи в сфері зайнятості (*Hartz IV*⁵) скасували відмінності у допомозі по безробіттю для осіб із різним статусом, впровадивши стандартний розмір щомісячної допомоги для таких осіб. Політична економія держави добробуту може пояснити ці повторювані моделі асиметричного пристосування політичних заходів впродовж триваліших добрих і поганих періодів у достатньо переконливий спосіб, відповідний до основних передбачень теорії залежності від обраного шляху. (...) «Прямі напади на державу добробуту створюють приголомшливі електоральні ризики». Такі прямі напади можуть «викликати політичну зворотну реакцію, і цим пояснюють дивовижну інертність соціальних програм» (Kersbergen, Manow 2008, с. 540-541).

Принаймні до кінця 1990-х рр. сторони колективних договорів нехтували обмеженнями, які необхідно брати до уваги для забезпечення стабільності ринку праці та економіки в цілому, і сприяли в такий спосіб збереженню або зростанню рівня безробіття. Однак накопичення проблем доволі довго не призводило до вжиття принципових заходів з подолання справжніх причин проблеми. Симптоматичні «рішення», такі як поширення практики раннього виходу на пенсію або зниження тривалості робочого тижня без аналогічного зменшення рівня оплати праці, лише погіршили у довгостроковій перспективі проблему високого безробіття і низької зайнятості (Funk 2004). Загальний аргумент тут в тому, що високе структурне безробіття відтворює саме себе, оскільки високе безробіття, за іронією, посилює політичну підтримку негнучкості ринку праці з боку великих груп — більшості інсайдерів, які безпечно почувалися на своїх посадах впродовж ранніх «добрих часів» у таких країнах, як Західна Німеччина, де наявний достатньо дієвий захист від звільнення, і які часто вигравали від неефективно функціонуючих ринків праці, як мінімум, у короткостроковій перспективі (детальніше див. Saint-Paul 1998).

Загалом інститути, що ефективно функціонували у добрі часи, сприяли плинному розколу працівників Німеччини на доволі добре захищених інсайдерів та аутсайдерів, які шукають роботу, часто не працюють більше року і мають мало шансів повернутись на ринок праці у період поганої погоди, що триває із середини 1970-х рр. Очевидна причина полягає в тому, що влада йшла на менше ліберальних реформ, таких як розширення можливостей використання тимчасових трудових угод для певних типів працівників, тоді як ступінь захисту зайнятості інсайдерів практично не змінювався; вона, так само як сторони колективних договорів, підтримувала заходи із зменшення пропозиції робочої сили, що на довгий час погіршило можливості ринку праці створювати нові робочі місця.

Це є важливі фактори, що призвели до проблем, на які, як покажемо далі, лише нещодавно почали ефективно реагувати. Це є ключові фактори, чому соціальна ринкова економіка, стаючи все негнучкішою порівняно зі зростаючою потребою у гнучкості, необхідною для розв'язання економічних проблем, стала фактично «несоціальною» в її ранньому розумінні Ерхардом у період першої західнонімецької кампанії Християнського Союзу у 1949 р. (...)

Необхідно визнати, що зміст фактичної соціальної ринкової економіки у 1950-і рр. був відчутно відмінним від, скажімо, 1970-х або 1990-х років та сьогодення. Ці зміни змісту під тією самою назвою можуть слугувати певним поясненням, чому іноземцям часто так важко досягнути ідею соціальної ринкової економіки і чому вона стала зразковою моделлю для інших країн лише щодо окремих частин свого змісту, наприклад щодо незалежності центрального банку.

⁴ Принцип субсидіарності полягає у наданні переваги громадським ініціативам порівняно із державними структурами і установами як джерелу фінансуванні заходів соціальної політики. Цей принцип передбачає також законодавче врегулювання взаємодії державних і недержавних структур у соціальній сфері та підтримку останніх.

⁵ Hartz IV — четвертий, заключний етап суперечливих реформ ринку праці Німеччини (з 2005 р.), що загалом зводиться до зниження державної допомоги безробітним. Названий за прізвищем підприємця і економіста Петера Харца (1941 р.н.), який обґрунтував відповідну модель реформ. Див. розділ 2.

Аби стати політично здійсненою, початковій соціальній ринковій економіці довелося йти на компроміси. Вона стала «моделлю помірної погоди» у другій половині періоду свого розвитку, коли Німеччина зустрілась із новими викликами, розв'язати які стало важче порівняно із попереднім «добрим періодом» економічного дива. Уявляється, що основною причиною цих труднощів є нижча адаптаційна здатність німецької системи сьогодні порівняно з її ранніми роками. Іншими словами, німецький економічний порядок став «негнучкою соціальною ринковою економікою» (Funk 2001), що недостатньо адаптувалась до нових викликів через низьку політичну здійсненність реформ, необхідних для адаптації частково застарілих інститутів та політичних практик, як пояснювалось вище.

Крім того, не слід забувати про проблему, яку часто недооцінюють. Традиційні німецькі ордоліберальні науковці не погодились із тим, що доречні способи розв'язання економічних проблем Західної Німеччини (таких як постійно високе безробіття і низькі темпи економічного зростання) мають бути як високоефективними, так і політично здійсненними. Чимало традиційних німецьких ордолібералів, які панували на економічних кафедрах німецьких університетів у 1980-і — на початку 1990-х рр., здебільшого нехтували політичною здійсненністю, аби запропоновані ними заходи були максимально ефективними. В результаті упродовж вказаного часу політики часто не сприймали порад економістів серйозно, адже це означало би їх політичне самогубство. Це слугувало причиною блокування реформ у Німеччині у 1980-і та 1990-і рр., яку часто не беруть до уваги. Ситуація поліпшилась із середини дев'яностих, коли економісти поступово змінили свої підходи і почали надавати поради щодо економічної політики, які ґрунтувались на прагненні віднайти ефективніші рішення і враховували «політичну економію структурних реформ» (див. наприклад Funk 1999 і Kramer 2003).

Така критика жодним чином не заперечує того, що ринкова складова (або «економічний порядок») має домінувати у понятті «соціальна ринкова економіка», принаймні у такому сенсі: що ефективніше працюватимуть ринки, особливо ринок праці, то нижчою, в середньому, буде потреба у соціальних трансфертах громадянам. Себто за інших рівних умов успішне досягнення повної зайнятості вивільнює державну соціальну політику і системи соціального забезпечення, адже зростання доходів (бюджету. — *Є.Н.*) і зниження соціальних видатків характеризують стійку систему. Тому постійне спрямування економічного порядку на досягнення високої зайнятості необхідно вважати першочерговим напрямом соціальної політики у соціальній ринковій економіці, і це не означає, що інші форми соціальної політики стають зайвими.

В цілому виявляємо цикл залежності від обраного шляху та його змін, що рухається від гнучкої до негнучкої і згодом знову до гнучкішої соціальної ринкової економіки. В принципі цей цикл можна висвітлити за допомогою інструментарію аналізу залежностей від обраного шляху. Соціальна ринкова економіка помітно відставала зокрема щодо динамічніших англо-саксонських економік в окремі періоди 1980-х рр. і особливо з початку 1990-х. Спроби реформіз метою подолання цих проблем виявились заслабкими (що підтверджує висновки з аналізу за залежністю від обраного шляху), хоча вони й мали певний успіх, зокрема щодо зниження державного боргу протягом 1980-х рр.

Ймовірно, економіку Німеччини назвали «хворою людиною Європи» наприкінці 1990-х та в перші роки 2000-х через те, що в цей час країна була на останніх сходинках за темпами економічного зростання. Врешті-решт, (...) програма «Agenda 2010»⁶, проголошена у 2003 р. і поступово впроваджена у наступні роки, після періоду повільних змін принесла несподівану трансформацію мотивацій на ринку праці. Ця програма реформ виявилась ефективною завдяки тому, що вона фактично підвищила тиск на безробітних, аби ті знайшли роботу (у тому числі із нижчим рівнем оплати), створила більше можливостей для найму за тимчасовими трудовими угодами та із неповною зайнятістю, знизила рівень захисту від звільнення. Така значно ширша реформа посилила конкуренцію на ринку праці і тиск на його інсайдерів, які тепер побачили, що перевага в їх продуктивності праці значно менша порівняно із відмінністю їх заробітку від доходів аутсайдерів. Ймовірно, ця ситуація також пояснює, чому інсайдери ринку праці впродовж останніх років суттєво знизили свої вимоги щодо оплати праці (детальніше про реформу див. Funk 2007).

⁶ Agenda 2010 («порядок денний 2010») — перша з моменту створення єдиної Німеччини програма глибоких структурних економічних і соціальних реформ ринку праці, запропонована урядом Г. Шредера у 2003 р.

Незважаючи на те, що чимало ордоліберальних економістів одразу по проголошенні програми реформ Agenda 2010 прогнозували, що вона не відкриє німецького ринку праці, значною мірою саме це і відбулося, як тільки у 2005 р. почався підйом. «Вперше за три десятиліття німецький ринок праці досяг нової віхи, якої раніше було неможливо уявити, — зниження базового рівня безробіття. Сукупна кількість безробітних під час останнього буму 2008 р. була десь на 600 тис. осіб меншою, ніж її попереднє мінімальне значення, зафіксоване під час підйому 2000 р. А кількість осіб, що одержують довгострокову допомогу по безробіттю, сьогодні на 20 % менша, ніж на початку 2006 р.» (Zimmermann 2010). Тим не менш, така позитивна оцінка не виключає того, що тонші й сильніші реформи зможуть посприяти подальшому поліпшенню ситуації на ринку праці.

4. Уроки для майбутнього соціальної ринкової економіки

Сьогодні концепція соціальної ринкової економіки визначає концепцію заходів політики економічного порядку, що поєднує вільні ринки (коли це економічно виправдано) із елементами соціального балансування (John 2007). Однак на практиці виникла проблема того, що в періоди помірної погоди, коли соціальна складова цієї політики не призводить до небажаних побічних ефектів, виявилось політично складно уникнути більшого застосування просоціальних заходів. Така політика повернулася бумерангом у важчі часи з середини 1970-х рр. і особливо після возз'єднання Німеччини, коли на економічну динаміку на різних стадіях економічного циклу впливали негативні побічні ефекти у вигляді незмінно низьких темпів економічного зростання і постійно зростаючого безробіття.

Функціонування ринку праці помітно поліпшилось завдяки реалізації проектів реформ, що намагаються віднайти баланс між економічною ефективністю та політичною здійсненністю і що з 2003 р. відкрили двері фундаментальним змінам у сфері зайнятості (SBGE 2002). Вперше з 1970-х рр., незважаючи на поточну економічну кризу, вдалося знизити постійно високе структурне безробіття. Більш того, схоже, економічні реформи останнього десятиліття зробили ринок праці значно стійкішим. Вища гнучкість, поєднана із сьогоднішніми заходами уряду на кшталт фінансування короткострокових виплат протягом кризи, схоже, всупереч побоюванням багатьох економістів дала змогу уникнути поширення на ринок праці негативного впливу повільного економічного зростання, принаймні до цього часу (Möller 2010). Такий надихаючий досвід після попередніх доволі болісних змін свідчить, що гнучка соціальна ринкова економіка має бути шляхом вперед до майбутнього Німеччини, що ґрунтується на уроках, набутих на шляхах, якими економічний порядок Німеччини йшов раніше.

Загалом досвід Німеччини вчить, що соціальна ринкова економіка повинна визнати фундаментальний факт, визначений Людвігом Ерхардом, а саме, що «надміру соціальне» може виявитись «несоціальним». Надмірне регулювання і реальні заробітні плати, що під дією інституційних чинників недостатньо реагують на високе безробіття, знищують економічне зростання і зайнятість разом з можливостями соціального включення для осіб, які бажають увійти на ринок праці, але не можуть знайти роботу. (...) Понад це, щедрі права (на соціальні компенсації. — *Є.Н.*) попередніх поколінь не можуть слугувати належним критерієм, адже їх певно стане неможливо забезпечувати, коли ми врахуємо майбутній тиск на державний бюджет з боку, наприклад, старіння суспільства. (...)

Сподіваймось, що унаслідок попередніх помилок в практиках соціальної ринкової економіки і завдяки поліпшенню її концептуальних засад виникнуть нові ефекти навчання. Адже традиційний підхід залишив (як мінімум, на практиці) недостатньо місця для більш доречної концепції справедливості, яка б відійшла від традиційного розуміння розподільчої справедливості як, у першу чергу, грошових трансфертів, що забезпечують збереження попереднього соціального статусу на тривалий час. Новий підхід має наголосити на політичній та економічній участі завдяки соціальному включенню і вигідній зайнятості, на рівності можливостей завдяки кращому доступу і стимулам до освіти і навчання впродовж життя, кращим шляхам поєднання роботи і сім'ї, ефективнішим методам управління фінансовими ресурсами, а також кращій обізнаності з цих питань. (...)

Оскільки досі триває суперечність між політиками щодо політичних заходів, що відповідають або негнучкій, або гнучкій соціальній ринковій економіці, науковці можуть

підтримати прибічників другого типу політики, пропонуючи їм інноваційні політичні інструменти, що не лише відповідають економічним цілям (передусім, сприяють зростанню ефективності), а й беруть до уваги політико-економічні аспекти впровадження відповідних рішень (Kramer 2003).

Література

Allen, Christopher S. (2005). Ordo-Liberalism Trumps Keynesianism in the Federal Republic of Germany, in: Monetary Union in Crisis: The European Union as a Neo-Liberal Construction, ed. by Bernard H. Moss — London, pp. 199-221.

Berg, Annette van den et al. (2010). Institutional Economics. An Introduction — Basingstok.

Blühdorn, Ingolfur / Jun, Uwe (2007). Reform-Gridlock and Hyper-Innovation: Germany, Britain and the Project of Societal Modernization, in: Economic Efficiency — Democratic Empowerment. Contested Modernization in Britain and Germany, ed. by Ingolfur Blühdorn / Uwe Jun — Lanham et al., pp. 3-27.

Eichengreen, Barry (2006). European Integration, in: The Oxford Handbook of Political Economy, ed. by Barry R. Weingast / Donald A. Wittmann — Oxford, pp. 799-813.

Funk, Lothar (1999). Institutionell verhärtete und politisch rationale Arbeitslosigkeit in der Bundesrepublik Deutschland (Volkswirtschaftliche Schriftenreihe, vol. 27), Münster, 1999

Funk, Lothar (2000). Economic Reform of Modell Deutschland, in: The Future of the German Economy. An end to the Miracle?, ed. by Rebecca Harding/William E. Paterson (Issues in German Politics) — Manchester, pp. 16-35.

Funk, Lothar (2001a). Towards a Transformed Federal Republic of Germany?, in: Economics of Transition. Theory, Experiences and EU Enlargement, ed. by Michael H. Stierle / Thomas Birringer (INFER research edition, vol. 6) — Berlin, pp. 17-36.

Funk, Lothar (2001b). Wirtschaftswunder, in: German Culture and Society. The Essential Glossary, ed. by Holger Briel — London, pp. 148-149.

Funk, Lothar (2002). Economic Approaches to the Study of Contemporary Germany, in: Approaches to the Study of Contemporary Germany. Research Methodologies in German Studies, ed. by Jonathan Grix — Birmingham, pp. 232-264.

Funk, Lothar (2004). Employment Opportunities for Older Workers. A Comparison of Selected OECD Countries, in: Dice-Report — Journal for Institutional Comparisons, vol. 2(2), pp. 22-33.

Funk, Lothar (2007). Convergence in Employment-related Public Policies? A British-German Comparison (German Politics, vol. 16(1), pp. 116-136.

Funk, Lothar (2009). Kontroverse volkswirtschaftliche Interpretationen zur Finanzmarktkrise. Einige kritische Anmerkungen, in: Sozialer Fortschritt, vol. 58(4), pp. 79-83.

Hartwich, Oliver M. (2009). Neoliberalism. The Genesis of a Political Swearword (CIS Occasional Paper, No. 114) — St. Leonards (http://www.cis.org.au/temp/op114_neoliberalism.pdf).

John, Klaus-Dieter (2007). Die Soziale Marktwirtschaft im Kontext der Europäischen Integration — Befund und Perspektiven, in: Die Zukunftsfähigkeit der Sozialen Marktwirtschaft, ed. by Michael von Hauff — Marburg, pp. 143-191.

Kersbergen, Kees van / Manow, Philip (2008). The Welfare State, in: Comparative Politics, ed. by Daniele Caramani — Oxford, pp. 520-545.

Körner, Heiko (2007). Wurzeln der Sozialen Marktwirtschaft, in: Die Zukunftsfähigkeit der Sozialen Marktwirtschaft, ed. by Michael von Hauff — Marburg, pp. 15-36.

Kramer, Helmut (2003). Political Economy in Economic Policy Advice, in: Economic Policy Issues for the Next Decade, ed. by Karl Aiginger/ Gernot Hutschenreiter — Amsterdam, pp. 295-299.

Leipold, Helmut (2001). The Contribution of Neoliberal Ordnungstheorie to Transformation Policy, in: Institutional Economics in France and Germany. German Ordoliberalism versus the

- French Regulation School, ed. by Agnès Labrousse/Jean-Daniel Weisz — Berlin et al., pp. 334-347.
- Leonhard, Jörn / Funk, Lothar (2002). *Ten Years of German Unification. Transfer, Transformation, Incorporation* — Birmingham.
- Mildner, Stormy-Annika / Prentice, Marc (2009). *Germany's Social Market Economy. Old Wine in Old Bottles?*, in: *Germany's Founding Pillars at 60. Future Challenges and Choices*, ed. by American Institute for Contemporary German Studies (AICGS German-American Issues, vol. 10) — Washington, D.C. (<http://www.aicgs.org/documents/pubs/germanamerican10.pdf>).
- Möller, Joachim (2010). *The German Labor Market Response in the World Recession. Demystifying a miracle*, *Zeitschrift für Arbeitsmarktforschung (Journal for Labour Market Research, ZAF)*, vol. 42(4), pp. 325-336.
- Palier, Bruno (2009). *The French Welfare Reform Trajectory. From Keynesian to Supply-side Social Policies*, in: *Wohlfahrtsstaatlichkeit in entwickelten Demokratien. Herausforderungen, Reformen und Perspektiven*, ed. by Herbert Obinger — Frankfurt / New York, pp. 375-394.
- Quaas, Friedrun (2002). *Soziale Marktwirtschaft: Einführung*, in: *Lexikon Soziale Marktwirtschaft. Wirtschaftspolitik von A bis Z*, ed. by Rolf H. Hasse et al. — Paderborn, pp. 360-363.
- SBGE (2002). *Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung (German Council of Economic Experts) : Zwanzig Punkte für Beschäftigung und Wachstum. Jahrgutachten 2002/2003* — Stuttgart.
- Saint-Paul, Gilles (1998). *The Political Consequences of Unemployment*, in: *Swedish Economic Policy Review*, vol. 5(2), pp. 259-295 (<http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/09/54/41/25499df0.pdf>).
- Scherrer, Christoph (2005). *Can Germany Learn from the USA?*, in: *Surviving Globalization? Perspectives for the German Economic Model*, ed. by Stefan Beck et al. — Dordrecht, pp. 15-31.
- Schlecht, Otto (2005). *Soziale Marktwirtschaft: Politische Umsetzung, Erosion und Handlungsbedarf*, in: *Lexikon Soziale Marktwirtschaft. Wirtschaftspolitik von A bis Z*, ed. by Rolf H. Hasse et al. — Paderborn, pp. 402-408.
- Siebert, Horst (2005). *The German Economy, Beyond the Social Market* — Princeton.
- Schmitter, Philippe C. (2010). *Business and Neo-Corporatism*, in: *The Oxford Handbook of Business and Government*, ed. by David Coen et al. — Oxford, pp. 248-258.
- Wohlgemuth, Michael (2006). *The Influence of Austrian Economics on German liberalism*, in: *Internationale Experten zur Österreichischen Schule der Nationalökonomie. Festschrift für Christoph Kraus*, ed. by Barbara Kolm-Lamprechter / Christian Watrin — Wien, pp. 194-225.
- Young, Alasdair (2010). *The European Policy in Comparative Perspective*, in: *Policy-Making in the European Union*, ed. by Helen Wallace et al. (The New European Union Series) — Oxford, pp. 45-68.
- Zimmermann, Klaus F. (2010). *Germany's Labor Market Turnaround*, in: *The Wall Street Journal*, April 12, 2010, p. 13.
- Zweynert, Joachim (2004). *Shared Mental Models, Catch-up Development and Economic Policy-Making. The Case of Germany after World War II and Its Significance for Contemporary Russia (HWWA Discussion Paper 288)* — Hamburg (<http://www.econstor.eu/dspace/bitstream/10419/19260/1/288.pdf>).

Розділ 2

Соціальна ринкова економіка сьогодні: проблеми та перспективи⁷

Лотар Функ

1. Вступ

Якщо 30–40 років тому економіку Західної Німеччини вважали моделлю, гідною наслідування іншими країнами, то з середини 1990-х до кінця 2000-х вона стала відчутно відставати від інших західних економік, зокрема за темпами зростання реального ВВП. Тому минулого десятиліття модель німецької економіки втратила свою привабливість, Німеччину часто називали «хворою людиною Європи». З іншого боку, сьогодні Німеччина викликає такі заздрість і захват, які раніше важко було собі уявити. Проте, у майбутньому Німеччині може принести проблеми видиме самовдоволення, наприклад, від впровадження політик раннього виходу на пенсію, що не зважають на дефіцит кваліфікованих робітників і зростання середнього віку населення (див. Funk 2015, с. 312 і далі).

2. Німеччина вивчила уроки інших країн

Добре десятиліття тому Німеччина прагнула повчитись економічній політиці в інших країн (пор. Funk 2002b). Останнім же часом інші країни, зокрема США, бажають повчитись «економічному відродженню Німеччини» (Ewing 2014). Нещодавні досягнення Німеччини дійсно вражають. Спершу на темпи зростання німецької економіки негативно вплинув глобальний економічний спад. Але подальший німецький підйом — пліч-о-пліч із рекордною кількістю робочих місць — був порівняно сильним. Справді, незважаючи на фінансову кризу, у 2009 р. Німеччина пишалась «дивом працевлаштування» — вперше з 1970-х рр., коли у (Західній) Німеччині почався період постійного зростання безробіття. Більш того, на відміну від ситуації, що мала місце 10 років тому, зараз рівень безробіття в Німеччині є одним із найнижчих у Європейському Союзі.

Розвороту Німеччини до успіху певно сприяли запроваджені минулого десятиліття широкі ініціативи зі стимулювання пропозиції (таблиця 2.1), що супроводжувались сприятливим станом попиту в різних куточках Європейського Союзу та світу. «Економічні реформи у зрілій демократії нечасто мали настільки відчутний успіх за такий короткий час. Завдяки рішучим скороченням допомоги по безробіттю та в разі захворювання, пенсій, нижчим податкам, обмеженням на зростання заробітних плат, гнучкішому трудовому законодавству Німеччина перетворилась із хворої людини Європи на континентальний двигун зростання. Пожинаючи плоди, з кінця 2003 р. Німеччина створила 1,1 млн нових робочих місць. Щонайменше третина цього приросту завдячує структурним змінам» (Schmieding 2007).

Згодом, коли у вересні 2008 й у 2009 р. всі побачили, як фінансова криза прийшла до Німеччини, кліше про хвору людину Європи знов увійшло в моду. Ордоліберальна парадигма набрала нових сил, коли Німеччина відновлювалась після фінансового й економічного спаду порівняно краще за інші країни.

Ордолібералізм залишається концептуальною підвалиною соціальної ринкової економіки і має розглядатися як альтернатива несприятливому «капіталізові казино» США (Sinn 2010). Принаймні, нещодавно концепція увійшла до академічних дискусій в англосаксонських країнах (пор. Siems and Schnyder 2013). До того нею широко нехтували в наукових роботах (пор. Funk 2002a).

На додачу до широких ініціатив десятирічної давнини щодо стимулювання пропозиції важливу роль у стимулюванні промислового виробництва Німеччини відіграє відносно складна продукція — зокрема, транспортні засоби та комплектуючі, машинобудування, металопродукція, — що задовольняє зростаючий попит країн, що розвиваються. Частка експорту у загальному обсязі продукції перелічених галузей зазвичай сягає понад 60 %. Зростання сукупного експорту Німеччини з часу кризи прискорилось, не в останню чергу завдяки Китаю. На відміну від аналогічних компаній у інших розвинених країнах, німецькі

⁷ Переклад: Євген Ніколаєв.

малі і середні підприємства (так звані *Mittelstand* — фірми із річним оборотом до 50 млн євро, що мають до 500 працівників) обіймають сильні позиції на іноземних ринках і часто є світовими лідерами. Це особливо справедливо щодо фірм, які працюють у сферах електротехніки і промислової продукції (див. детальніше Funk 2015).

Таблиця 2.1. **Важливі реформи із стимулювання зайнятості, зростання і сукупної пропозиції, проведені у Німеччині до початку фінансової кризи**

Основні етапи реформи	Вжиті заходи	Очікувані наслідки реформи
Job-AQTIV (2002)	<ul style="list-style-type: none"> Ефективніше застосування інструментів ринку праці Впровадження нових інструментів якісної оцінки кваліфікації безробітних Зміни порядку виплати допомоги під час і після участі в тренінгах з підвищення кваліфікації 	Краща ефективність пошуку роботи
Hartz I (січень 2003)	<ul style="list-style-type: none"> Дерегулювання і лібералізація для агенцій з тимчасового працевлаштування Жорсткіші умови оцінки прийнятності вакансій для безробітних і запровадження санкцій для одержувачів допомоги по безробіттю Дозвіл визначеним приватним фірмам надавати працівникам допомогу з пошуку роботи 	Краща ефективність пошуку роботи, вищі стимули до виходу на роботу
Hartz II (січень 2003)	<ul style="list-style-type: none"> Реформа «малої зайнятості» із обмеженими платежами до фондів соціального страхування Субсидії для безробітних, що стали самозайнятими 	Вищі стимули до виходу на роботу
Hartz III (січень 2004)	<ul style="list-style-type: none"> Реорганізація Федеральної служби зайнятості в Агенцію, що стала ефективнішим постачальником послуг Спрощення активних та пасивних інструментів політики сприяння зайнятості 	Краща ефективність пошуку роботи
Hartz IV (січень 2005)	<ul style="list-style-type: none"> Поєднання допомоги по безробіттю і соціальної допомоги у залежну від забезпечення сім'ї Arbeitslosengeld II («Допомога по безробіттю-2») Впровадження One-Euro-Jobs — роботи з оплатою 1 євро за годину без втрати соціальної допомоги 	Вищі стимули до виходу на роботу для одержувачів соціальної допомоги через зниження прийнятної для них рівня заробітної плати, за якого вони згодні працювати
Дальші заходи, що передували кризі	<ul style="list-style-type: none"> Підвищення порогового віку для раннього виходу безробітних на пенсію з 60 до 63 років з 2006 до 2008 рр. Підвищення нормальної ставки ПДВ на 3 в.п. до 19 % і одночасне зниження платежів із страхування від безробіття Скасування у січні 2008 р. норми, що безробітні у віці 58 років можуть одержувати допомогу, не шукаючи активно роботу 	Кращі стимули до виходу на роботу, особливо для старших людей

Джерело: Funk 2014, с. 310.

3. Окремі уроки, яким треба повчитися?

Цей виклад підходу Німеччини дуже переконливо пояснює, чому німецька економіка знову дістала роль двигуна Європи, і породжує очевидне питання, чому в її стратегії можуть повчитися інші. «Розуміти, а не просто копіювати» (подібно до того, що німці робили понад десятиліття тому, коли вивчали досвід інших країн) має бути відповіддю. Просте дублювання — пошук ринкової ніші, створення в ній кращого продукту, перемагаючи у міжнародній конкуренції, — не спрацює, оскільки традиції (такі як відносини партнерства з підлеглими), ментальність (зокрема, емоційна прив'язаність до фірми), економічні інститути (наприклад, роль колективних переговорів і профспілок, професійна підготовка, банківська та інноваційна системи) помітно відрізняються від німецьких.

Важливий урок для багатьох інших країн, особливо для країн з ліберальною ринковою економікою, однак, полягає в тому, що надмірна націленість на одержання максимально швидкого заробітку не принесе очікуваного результату. У першу чергу, створення прозорих ринків і процедур сприяння зайнятості, їх належне втілення, забезпечення середньострокової стабільності цін є ключами до правильного розуміння соціальної ринкової економіки. Остання залежить передусім від належного верховенства права (незалежні суди, викорінення корупції, відокремлення виконавчої гілки влади від законодавчої у демократії із незалежними ЗМІ, власність на які не є надмірно концентрованою). Все це сприяє «соціалістичним» результатам для значної частини суспільства порівняно з капіталістичними системами, позбавленими відповідних засад. Крім того, влада має забезпечити функціонування основних систем соціального захисту, які беруть до уваги потенційні проблеми, спричинені провалами ринків. Проте, як свідчить німецький досвід, у довгостроковій перспективі можна досягти кращих результатів, якщо вдасться уникнути побічних ефектів надто щедрих систем, які негативно впливають на зайнятість, безробіття і зростання, знижують мотивацію одержувачів допомоги і платників податків.

Німецький приклад вкотре, як і минулого разу, після економічного дива 1950-х і 60-х рр., свідчить, що нове економічне диво може знову втратити свою роль «зразка для наслідування» щодо структурних реформ. Зокрема, старіння населення здатне погіршити довгострокову перспективу економічного зростання та посилити майбутні проблеми публічних фінансів. Німеччина вже зараз втрачає позиції в окремих рейтингах. Викорінення надмірної бюрократизації, поліпшення конкуренції (особливо у певних секторах сфери послуг), розвиток інфраструктури, подолання проблем євровалюти допоможуть Німеччині зберегти свою конкурентоспроможність надалі.

Література

- Ewing, J. (2014). *Germany's Economic Renaissance: Lessons for the United States.*, Palgrave / Macmillan, Basingstoke 2014.
- Funk, L. (2002a). 'Economic approaches to the study of contemporary Germany' in: Grix, J. (ed.): *Approaches to the study of contemporary Germany: research methodologies in German studies* (Birmingham, Birmingham University Press, 2002), pp. 233-264.
- Funk, L. (2002b). 'The Storm Before the Calm Thesis Re-examined', in: J. Leonhard and L. Funk (eds.): *Ten Years of German Unification* (Birmingham: Birmingham University Press 2002), pp. 183-210.
- Funk, L. (2014). 'Why has the German Job Market Done Astonishingly Well Despite of the 2008-2009 "Great Recession"? New Economic Miracle, Institutional Transformation or Beggar-Thy-Neighbour Policies?', in: *Perspectives on European Politics and Society*, 15(3): 305-321.
- Funk, L. (2015). 'Economy', in: *Western Europe 2014*, London: Europa Publications, pp. 308-323.
- Siems, M. and Schnyder, G. (2013). 'Ordoliberal Lessons for Economic Stability: Different Kinds of Regulation, Not More Regulation', *Governance*. Online. Available at <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/gove.12046/references> (accessed 20 November 2013).
- Schmieding, H. (2007). All is not lost for German economic reform. In: *Financial Times*, October 26, 11.
- Sinn, H.-W. (2010). *Casino Capitalism*, Oxford: Oxford University Press.

Розділ 3

Поширення концепції соціальної (ринкової) економіки в освітньому, науковому та експертному середовищі України

Євген Ніколаєв

1. Вступ

Досвід Німеччини з розбудови моделі соціальної (або, за іншою її назвою, соціально орієнтованої) ринкової економіки зацікавив українських фахівців з початку-середини 1990-х років. Одним з основних джерел інформації про цей досвід та про його теоретичне й наукове підґрунтя два десятиліття тому були російськомовні переклади праць Л. Ерхарда (1991), Ф. фон Хайєка (1992), Х. Ламперта (1993), В. Ойкена (1995, 1996). Знайомство з моделями економічного і соціального розвитку Німеччини та інших розвинених країн в той час вивело українських фахівців на дослідження теми «соціальна економіка» як проблеми пошуку оптимальних шляхів поліпшення добробуту суспільства на основі вивчення відповідного світового досвіду. Проблематика соціальної економіки увійшла як до наукових досліджень, так і до університетських навчальних програм з економічних спеціальностей, дістала широкого висвітлення у наукових, навчальних, публіцистичних працях, стала підґрунтям розробки й реалізації соціальної політики.

В цьому розділі спробуємо розглянути основні напрями поширення ідей німецької соціальної ринкової економіки і соціальної економіки загалом у різних середовищах в Україні. Не претендуючи на повноцінне охоплення такої широкої теми, висвітлимо діяльність кількох помітних українських колективів науковців та викладачів, чия робота пов'язана з темою соціальної економіки. Звернемо увагу на проблеми, з якими стикається викладання окремих теоретичних питань соціальної економіки у навчальних програмах з підготовки економістів. Сформулюємо умови реалізації в Україні стратегії відновлення та розвитку економіки, суспільства, держави, яка би могла досягти результатів, подібних до результатів Німеччини чи інших країн, які за 20–30 років здолали шлях від стану бідності до країн-світових лідерів. Сподіваймось, читачам буде цікаво дізнатися і про оцінку успішності одного з проектів з просування ідей соціальної ринкової економіки в Україні, який Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні свого часу реалізувало спільно з недержавним аналітичним центром «Інститут реформ».

2. Соціальна економіка як навчальна дисципліна: українські наукові школи і змістовні підходи

Одним з перших дослідників і популяризаторів ідей соціальної (ринкової) економіки серед українських економістів є проф. Володимир Єременко. З-під його пера вийшов перший в Україні підручник із основ соціальної економіки (1997; друге, доповнене видання — 2003). Автор заклав у цій праці такі ключові питання аналізу соціалізації економіки, як вихід людини як особистості на перший план в аналізі економічних процесів, розгляд процесу реформування економіки крізь призму концепції економічного і соціального порядку, визначення оптимальних з точки зору суспільства критеріїв справедливості розподілу благ, важливість формування і розвитку соціального капіталу. Упродовж одного чи двох років дисципліна «Соціальна економіка» завдяки зусиллям проф. Єременка була нормативною (обов'язковою для вивчення) для студентів економічних спеціальностей у більшості українських університетів. Крім того, у 1999 р. за ініціатииви проф. Єременка соціальну економіку було включено до переліку наукових спеціальностей, за якими присуджуються наукові ступені (вона стала частиною наукової спеціальності 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика»).

Іншим вагомим осередком досліджень соціальних проблем економіки і розробки відповідних навчальних курсів є кафедра політичної економії факультетів управління і маркетингу Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана. На початку 2000-х рр. колектив цієї кафедри під керівництвом проф. Олександра Беляєва досліджував такі наукові проблеми, як соціалізація механізму державного регулювання

економіки, соціальні функції і соціальна відповідальність підприємництва, якісні критерії соціальної безпеки та ін. На основі цих досліджень у 2003–2005 рр. народилась навчальна дисципліна «Соціальна економіка», що пропонувалась студентам другого курсу різних факультетів як вибіркова і користувалась відчутною популярністю. Програму курсу соціальної економіки КНЕУ запозичили й адаптували до своїх потреб викладачі інших університетів, зокрема Києво-Могилянської академії, Хмельницького університету управління та права та ін.

Як логічне продовження дисципліни «Соціальна економіка», кафедра політекономії у 2010–2012 рр. першою в Україні розробила курс «Економіка добробуту». Ця дисципліна розкриває відповідний напрям економічної теорії, отже, має більш теоретичне спрямування. Поряд із цими двома більш загальними за охопленням проблем дисциплінами, на кафедрі викладаються й інші спеціалізовані «соціальні» курси, зокрема «Соціалізація і гуманізація економічних відносин», «Соціально-економічний механізм технологічної трансформації», «Соціально-економічна безпека». Усі вони ґрунтуються на результатах досліджень науковців кафедри.

У 2012 р. кафедра оновила концепцію змісту та навчальну програму із соціальної економіки (див. вставку). Соціальну економіку потрактовано як таку економічну систему, що, по-перше, забезпечує гідні рівень та якість життя населення, якій, по-друге, властивий справедливий розподіл доходів, благ, прав і свобод між різними верствами населення та яка, по-третє, спирається на засади сталого розвитку, що забезпечують збереження навколишнього середовища і можливість задоволення потреб майбутніх поколінь. У підготовленому і згодом виданому новому навчальному посібнику із соціальної економіки (Беляєв та ін. 2014) приділено чимало уваги першим двом аспектам — механізмам досягнення вищого добробуту та аналізу факторів нерівності у суспільстві. Тоді як розкриття змісту й чинників розвитку на засадах сталості й енергоефективності є дослідницьким завданням ближчої перспективи, що сприятиме дальшому вдосконаленню відповідної навчальної дисципліни.

Унікальність дисципліни «Соціальна економіка» пов'язана з існуванням в Україні двох принципово відмінних підходів до її змістовного наповнення. Якщо соціальна економіка у версії проф. В. Єременка або викладачів КНЕУ розкриває, власне, економічні чинники добробуту, то п'ятикурсники спеціальності «Економічна теорія» Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна у відповідному курсі знайомляться із «інституціональною» трактовкою соціальної економіки. За програмою проф. Світлани Тютюнникової (2010) студентам пропонуються такі питання, як соціокультурні основи функціонування економіки, соціальна природа сучасної держави, економічна свобода та демократія, власність та економічна влада, глобалізаційний вплив на соціоекономічну динаміку. Така інтерпретація соціальної економіки поєднує економіку, соціологію, культурологію та інші суспільні науки. Цей підхід віддзеркалює здобутки харківської наукової школи соціальної економіки (проф. Григорій Задорожний, проф. Андрій Гриценко та ін.), що ґрунтується на засадах антропоцентризму, шукає виходи із сьогоденної економічної й фінансової кризи у сферах моральності й духовності. Основним комунікаційним майданчиком харківської школи є науковий журнал «Соціальна економіка», що видається з 2001 р. і поширюється як в Україні, так і серед української наукової діаспори.

Таким чином, кілька колективів українських викладачів достатньо добре опрацювали зміст соціальної економіки як навчальної дисципліни, запропонували різні підходи до її викладання. З іншого боку, сьогодні ця дисципліна пропонується студентам лише у невеликій кількості університетів. У більшості ж українських навчальних програм з підготовки економістів різні аспекти питання поліпшення добробуту людини як основної мети економіки розпорошені по різних дисциплінах, а окремого спеціального курсу немає.

Іншою дидактичною проблемою, що заслуговує на коментар, є складнощі у викладанні окремих концепцій і моделей, необхідних для адекватного розуміння теоретичного підґрунтя важливих процесів соціальної економіки. Зокрема, у сучасних «західних» курсах з мікроекономіки (класичної у підготовці економістів дисципліни) обов'язково вивчають складові та аналітичні інструменти теорії економічного добробуту, тоді як українські програми відповідної дисципліни найчастіше залишають це питання поза увагою.

Програма навчальної дисципліни «Соціальна економіка» кафедри політичної економії КНЕУ (2012)

Тема 1. Соціалізація економіки як визначальна тенденція сучасного суспільного розвитку

Історичний поступ процесу соціалізації економіки (німецька політика кінця XIX ст.; англійська модель початку XX ст.; соціальна держава середини XX ст.).

Посилення соціальної складової економічного розвитку в сучасному постіндустріальному суспільстві. Перехід від «економічної» до «соціальної» людини.

Сталий розвиток.

Сучасні моделі соціальної економіки. Україна як соціальна держава.

Тема 2. Засади концепції соціальної економіки

Об'єкт, предмет, мета, функції, ознаки соціальної економіки, її місце серед інших суспільно-економічних дисциплін. Концепція соціального ринкового господарства.

Соціальна складова економіки у світлі концепцій людського та соціального капіталу, економіки добробуту, інформаційної економіки, людського розвитку, соціальної відповідальності, прав людини, громадянського суспільства. Благодійна діяльність. Соціальна справедливість та її критерії. Дилема економічної ефективності та соціальної справедливості, способи її розв'язання.

Основні критерії та показники соціалізації економіки. Індекс людського розвитку.

Тема 3. Економічні аспекти соціальної стратифікації суспільства

Основні теорії та критерії соціальної стратифікації.

Доходи, рівень та якість життя населення як ключові економічні критерії соціальної стратифікації. Показники нерівномірності розподілу доходів.

Бідність населення, її абсолютні та відносні критерії.

Середній клас як підґрунтя соціалізації економіки та розвитку громадянського суспільства.

Гіпертрофованість вищого класу як чинник соціально-економічної деградації суспільства.

Тема 4. Соціально-трудова відносина в сучасній економіці

Сутність соціально-трудова відносин, їх роль у відтворенні людського потенціалу. Зайнятість як передумова економічного добробуту людини та соціального здоров'я суспільства. Неповна зайнятість та безробіття, їх соціальні наслідки. Трудова дискримінація. Політика регулювання оплати праці.

Соціальне партнерство, його суб'єкти, цілі, форми реалізації. Роль профспілок у поліпшенні умов праці та зайнятості.

Соціальна відповідальність підприємництва.

Соціально-трудова сфера в умовах глобальних трансформацій. Нові форми зайнятості. Трудова міграція.

Тема 5. Соціальна політика

Сутність, завдання та засадничі принципи соціальної політики.

Ключові напрями соціальної політики. Соціальний захист населення та подолання бідності як основа соціальної політики.

Інструменти та механізми реалізації соціальної політики: регулювання доходів, соціальне пенсійне забезпечення, соціальна допомога, соціальне страхування, система пільг та трансфертів. Соціальні стандарти та гарантії, прожитковий мінімум.

Вплив соціальної політики на соціальну стратифікацію суспільства.

Сучасні моделі соціальної політики. Декларація ООН «Цілі розвитку тисячоліття». Європейська соціальна хартія як система вимог до соціальної політики: проблеми впровадження в Україні.

Тема 6. Соціальна сфера та її функціонування

Суть, економічна роль, особливості та структура соціальної сфери. Соціальні та економічні ефекти функціонування соціальної сфери.

Роль освітньої сфери у формуванні людського капіталу. Якісна освіта як основа сталого розвитку економіки.

Охорона здоров'я як передумова довголіття й добробуту населення.

Місце і роль житлово-комунального господарства, транспорту, галузей культури у задоволенні соціальних потреб.

Політика розвитку галузей соціальної сфери та поліпшення соціальної інфраструктури.

Тема 7. Соціальна безпека

Сутність та чинники соціальної безпеки. Загрози соціальній безпеці. Показники та методи діагностики соціальної безпеки.

Соціальна безпека як мета соціальної політики й оцінка рівня соціалізації економіки. Доходи та зайнятість населення в оцінці рівня соціальної безпеки. Демографічні чинники соціальної безпеки: народжуваність, смертність, здоров'я, тривалість життя. Демографія і відтворення людського потенціалу.

Тема 8. Суперечності соціалізації економічного життя

Криза світової економічної, фінансової та соціальної системи від 2007–2008 рр. до сьогодення: причини, динаміка, наслідки, прогнози.

Прояви десоціалізації економіки. Приховане безробіття, проблеми працевлаштування молоді. Демографічна криза. Погіршення соціальних стандартів та гарантії. Корекція національних моделей соціально-економічного розвитку.

Перспективи трансформації сучасної капіталістичної системи: соціальний та економічний контекст.

3. Теорія економічного добробуту як дидактична проблема

Аналіз різних аспектів соціальної економіки, особливостей функціонування соціальної сфери спирається на різні теорії та моделі. Загальну логіку гуманізації економіки, передумови її спрямування на потреби людини, принципи формування сучасної моделі державної соціальної політики доведено у низці концепцій середини та другої половини ХХ ст. — зокрема, у концепціях постіндустріального суспільства і економіки знань, людського, інформаційного і соціального капіталу, людського розвитку тощо. Провідні країни реалізували різні відомі моделі розбудови сучасної економіки, до яких поряд з німецькою моделлю належать «скандинавський соціалізм», англо-саксонська ліберальна модель (Великобританія, США) та ін. Ці теорії та моделі широко популяризовані в освітньому і науковому контекстах завдяки закладеному в них гуманістичному потенціалу, невисокому рівню математизації і, як наслідок, зрозумілості їх основних принципів та підходів. Вони більшою чи меншою мірою висвітлюються як у вступних, так і в низці спеціалізованих навчальних курсів з різних соціальних дисциплін.

Обґрунтування багатьох конкретніших питань, пов'язаних із добробутом суспільства, здійснюється за допомогою інструментів теорії економічного добробуту (*англ.* welfare economics). Наприклад, двома основними принципами вихідної моделі соціальної ринкової економіки Німеччини, сформульованими А. Мюллер-Армаком, є сприяння конкуренції і соціальна компенсація. Теорія економічного добробуту демонструє переваги конкурентних ринків над монополізованими за допомогою теоретичного інструмента «надлишків» продавця і покупця — тієї додаткової вигоди цих двох учасників ринку, що вони її одержують завдяки операції купівлі-продажу понад вигоду, виражену у ринковій ціні. Перевага конкуренції розкрита через доведення того, що на конкурентному ринку сума «надлишків» продавця і покупця (отже, загальний вигравш суспільства) завжди вища, ніж на монопольному.

У свою чергу, принцип соціальної компенсації є підвалиною досягнення в суспільстві соціальної справедливості. Тут теорія добробуту пропонує і порівнює кілька альтернативних варіантів того, що з економічної точки зору варто розуміти під справедливістю і в якій спосіб можна здійснити справедливий розподіл ресурсів, доходів та благ у суспільстві. Держава може спиратися на відповідні висновки при визначенні засад соціальної політики.

Виробництво багатьох важливих для людей товарів і послуг, таких як вуличне освітлення, більшість автомобільних доріг або результати фундаментальних наукових досліджень, не може фінансуватися механізмами приватного ринку, оскільки за їх споживання не можна змусити сплатити кожного окремого їх споживача. Інші важливі послуги, до яких належать середня освіта чи медичне обслуговування, мають таку собівартість, за якої продаж їх за ринковою ціною призвів би до відмови багатьох споживачів від їх купівлі, що не відповідає завданню держави охопити середньою освітою та медичним обслуговуванням всіх (або, реалістичніше, більшість) громадян. Такі продукти відомі в теорії добробуту як «суспільні блага», і ця теорія обґрунтовує оптимальні способи організації їх виробництва та фінансування.

Теоретичним підґрунтям аналізу енергетичної та екологічної складових сталого розвитку суспільства є інша складова теорії економічного добробуту — концепція негативних зовнішніх ефектів (з англійської — «екстерналій»; ця концепція також відома як *economics of pollution*, «економіка забруднень навколишнього середовища»). Негативний зовнішній ефект виникає, коли певний наслідок економічної діяльності несприятливо впливає на визначене або невизначене коло осіб, що не беруть безпосередньої участі у цій економічній діяльності або у відповідній ринковій угоді. Погіршення екології внаслідок забруднення повітря промисловими підприємствами або автомобілями — класичний приклад подібних ефектів.

Аби зменшити забруднення, потрібно зробити його економічно не вигідним для суб'єкта, який є його джерелом. У випадку енергоносіїв держава може обкладати податками традиційні «брудні» електростанції і надавати субсидії виробникам «альтернативної» електроенергії, аби «брудна» електроенергія стала дорожчою за «чисту». Подібна стратегія вже реалізується в таких країнах, як Швеція, Данія, Німеччина, її елементи («зелений тариф» на електроенергію, вироблену з альтернативних джерел енергії)

упроваджуються в Україні. Стосовно шкідливих промислових викидів (відходів), то класичним теоретичним інструментом їх зменшення є впровадження «податку Пігу», коли встановлюється висока ставка податку за здійснення шкідливих викидів, і підприємству стає вигіднішим перейти на чистіші технології виробництва, встановити очисне обладнання, ніж сплачувати відповідний податок.

Сьогодні економічне регулювання шкідливих викидів здійснюється не так за допомогою податків Пігу, як шляхом формування ринків торгівлі правами на шкідливі викиди парникових газів. Тут йдеться про те, щоб сформувавши «право на здійснення викидів» як новий особливий «товар», який первинно у певній кількості «виробляється» державами відповідно до міжнародних договорів у сфері екології, а згодом вільно торгуватиметься на ринку. Теоретичні засади створення цього ринку пов'язані з такими ідеями економіки добробуту та неінституціонального напряму економічної теорії, як інтерналізація екстерналій, «трагедія спільнот», трансакційні витрати, теорема Коуза, права власності та ін.

Студенти економічних спеціальностей мають знайомитися із переліченими та деякими іншими інструментами теорії економічного добробуту в базовому курсі з мікроекономіки. Як європейські, так і американські програми цього курсу (або дисципліни «Мікроекономіка-2» у тих програмах підготовки економістів, де ця дисципліна обов'язкова) містять окремі теми, присвячені економічній природі суспільних благ та методам усунення несприятливих зовнішніх ефектів. Ці теми є необхідним ланцюжком між інструментарієм мікроекономіки та його застосуванням для аналізу проблем рівня макроекономіки, національної економіки, державної економічної політики.

Дидактична проблема полягає в тому, що українські курси мікроекономіки, наскільки мені відомо, або взагалі не включають відповідних питань економіки добробуту (Панчишин та ін. 2014), або додають їх до підручників та навчальних програм, але здебільшого не передбачають їх викладання на лекціях і семінарах. Тобто мікроекономіка як навчальна дисципліна не розбудовує місток від власних тем й інструментів до їх застосування для розробки й аналізу державної політики. Внаслідок цього автори навчальних курсів «макроекономічного» рівня вимушені починати їх із короткого огляду засад теорії економічного добробуту. Це призводить як до дублювання того самого матеріалу в різних дисциплінах, так і до складнощів з його викладом в кожній з них. Наприклад, мої колеги у першому розділі навчального посібника з дисципліни «Економіка державного сектору» (Єфремов, Федірко 2014) для четверокурсників зробили достатньо ретельний огляд основних питань теорії економічного добробуту, але він, як на мене, вийшов надміру концентрованим, тому складним для сприйняття.

Безперечно, якщо студент досліджує проблеми соціальної економіки й політики, державного регулювання, він скоріше за все ознайомиться із засадами теорії економічного добробуту чи під час підготовки дипломної роботи, чи пізніше, в аспірантурі. Але, на мою думку, доцільніше системно викласти відповідні питання на початкових курсах бакалаврату. Один з оптимальних шляхів — впровадження дисципліни «Мікроекономіка-2» як частини обов'язкового «теоретичного мінімуму підготовки економістів». Ця дисципліна, за зразком кращих світових програм, має включати як основні питання економіки добробуту, так і засади теорії ігор, елементи економіки інформації та ін. Основна перешкода до цього кроку — необхідність суттєво посилити математичну складову в програмах підготовки економістів, адже зазначені питання і теми передбачають застосування достатньо серйозного математичного апарату.

4. Що Україні запозичити з німецької економічної моделі?

Буде справедливо зазначити, що «цільова функція» моделі соціальної ринкової економіки у першому наближенні виражена у двох тезах: 1) соціальна ринкова економіка — це вирішення соціальних проблем на основі економічного зростання, а не шляхом централізованого перерозподілу благ; 2) успішна економічна політика є одночасно хорошою соціальною політикою (Клапгам 2006, с. 10, 19). Ці тези пов'язують між собою економічну та соціальну політику (перша не може шкодити другій) і показують, який характер повинні мати ці два напрями державної політики (економічна політика —

спрямовується на зростання, соціальна — здійснюється за дотримання доволі виваженого перерозподілу ресурсів). Успіх сучасної Німеччини та її моделі економічного розвитку визначений не лише цими принципами як такими, а й низкою пов'язаних з ними факторів. Так, суспільство, різні політичні сили, експерти, університетські викладачі, науковці, як показано у першому розділі цієї публікації, з 1950-х рр. дійшли широкого консенсусу щодо засад соціальної ринкової економіки та необхідності їх дотримання. Ці засади як дороговкази економічної політики лишаються незмінними упродовж десятиліть, а водночас в їх межах щоразу виникають нові креативні інструменти економічного регулювання, що відповідають новим викликам усередині країни та в світі. Принципи економічної політики не лише проголошувались урядами Л. Ерхарда, К. Аденауера та їх наступників, а й втілювались ними на практиці. Приділяється увага несуперечливості між різними цілями політики і, там, де таких суперечностей уникнути не можна, їх пом'якшенню. Короткострокові тактичні заходи поєднуються із середньо- і довгостроковим баченням стратегії розвитку країни.

Поряд з німецькою стратегією історія знає чимало інших рецептів успішного переходу країни зі стану бідності до кола лідерів — японську, сингапурську, південнокорейську, фінську, з певними застереженнями — грузинську стратегію тощо. Усі ці країни рухалися неоднаковими шляхами, спирались на різне бачення стратегії і тактики розвитку. Тому, на мою думку, цінність становить не зміст певної моделі розвитку як такий, не перелік її заходів сам по собі, а принципи і засади довгострокової (упродовж 10–30 років) реалізації відповідної стратегії соціального та економічного розвитку держави. Цінність формують успішні спроби гармонійного поєднання економічного розвитку та соціального добробуту, досвід й інструменти залучення ресурсів, технологічних та управлінських інновацій, що дозволяють досягти обраних цілей. Цінність утворює й консенсус суспільства щодо шляху необхідних реформ.

Сьогодні не можна говорити про нестачу чи недоступність інформації про складові такого досвіду. Як рецепти шляхів до успіху різних країн, так і підходи до їх систематизації та аналізу (наприклад, класифікація моделей соціальної політики данським соціологом Г. Еспінг-Андерсеном на ліберальні, соціал-демократичні і корпоративістські) достатньою мірою представлені у публікаціях. Від розвинених країн українська влада дістає широку й постійну експертно-консультативну підтримку щодо оптимальних шляхів розбудови тих чи інших сфер економіки, становлення сучасних інститутів, розвитку соціальної та інших сфер. Важливим каналом поширення знань про відповідний досвід є різноманітні короткострокові навчальні програми, у тому числі для держслужбовців, літні та зимові школи, відкриті лекції, круглі столи, семінари тощо. У вставці див. інтерв'ю із Олександром Олійником, співорганізатором одного з таких проектів, присвяченого поширенню інформації про засади соціальної ринкової економіки Німеччини. Цікаво, що завдання, поставлені перед цим проектом Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні та Інституту реформ у 2003–2004 рр., значною мірою не втрачають актуальності по сьогодні.

Незважаючи на доступність інформації, Україна, очевидно, не може похвалитися успішною моделлю власного розвитку. За роки незалежності рахунок українським програмам економічного розвитку і реформ, документам зі словом «стратегія» у назві пішов на десятки, якщо не на сотні. Проте, за доброю традицією, зміст цих документів не обходить ані їх авторів, ані адресатів. Засади, що містяться у програмах політичних партій (які в демократичному суспільстві мають задавати основні вектори розвитку суспільства), ігноруються їх лідерами і членами, в окремих випадках політичні сили не формують взагалі жодного власного бачення стратегії розвитку України; основною «ідеологією» української політики часто є популізм. Кожен український уряд вважає справою честі проголосити нову стратегію соціально-економічної політики, яка принципово відрізняється від стратегії попереднього уряду за більшістю засад, крім трьох: 1) центральна роль Мінфіну та державного бюджету у визначенні «меж можливого» в економіці і соціальній сфері, коли бюджет і система державних фінансів є не інструментом, що обслуговує задачі держави і суспільства, а механізмом, що визначає ці цілі; 2) нехтування всіма іншими положеннями стратегічних документів; 3) участь у процесі рентно-корупційного перерозподілу доступних ресурсів.

Результати проекту із вивчення досвіду розбудови німецької моделі соціальної ринкової економіки

Олександр Олійник — кандидат економічних наук, директор Департаменту економічного розвитку та регуляторної політики Секретаріату Кабінету Міністрів України; у 2000–2005 рр. — директор аналітичного центру «Інститут реформ».

— Пане Олександр, у 2003 р. Інститут реформ та Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні реалізовували спільний проект із популяризації в Україні досвіду Німеччини щодо розбудови моделі соціальної ринкової економіки. Чим тоді був зумовлений інтерес Інституту реформ до цієї теми?

— Інститут реформ як аналітичний центр, який спеціалізувався на економічній аналітиці, брав участь у розробці національної стратегії економічного розвитку, замовником якої виступала група міжнародних інституцій та окремі політичні структури ліберальної економічної орієнтації. Одним із елементів цієї стратегії було вивчення та адаптація до українських політичних, економічних та соціальних умов німецької моделі соціальної ринкової економіки, яка була реалізована та довела свою економічну ефективність протягом останніх п'ятдесяти років. Саме тому в Інституті реформ виникла ідея звернутися до фонду Конрада Аденауера із пропозицією підтримати проект із вивчення німецького досвіду практичної реалізації моделі соціальної ринкової економіки, популяризації його шляхом підготовки і написання відповідного видання та проведення серії круглих столів-презентацій в обраних спільно із Фондом регіонах України.

— Які заходи було проведено в рамках цього проекту? Як ви оцінюєте їх тогочасну успішність?

— Ми підготували видання «Основи соціальної ринкової економіки» (2003 р.; друге видання — 2006 р.), у створенні якого взяли участь співробітники Інституту реформ і зовнішні українські експерти. Очолив авторський колектив професор Рональд Клапгам із Німеччини. Було проведено 6 регіональних круглих столів, участь у яких взяли українські експерти, співробітники Фонду Конрада Аденауера та професор Клапгам. Загальна кількість учасників склала понад 150 осіб. Було проведено дві літні школи для молодих українських економістів за участі співавторів видання. Фондом Конрада Аденауера була організована робоча поїздка до Німеччини з метою ознайомлення із функціонуванням німецьких аналітичних бізнесових інституцій, у якій з українського боку взяли участь співробітники Інституту реформ та українські залучені експерти.

Оцінюючи сьогодні ефективність реалізації цього проекту, можна стверджувати, що це була практично перша публічна систематична акція, спрямована на широку популяризацію в українському суспільстві ідеї та практичних результатів впровадження соціальної ринкової економіки.

— Наскільки широку увагу, на ваш погляд, дістала тема соціальної ринкової економіки в українському освітньому, експертному, владному середовищі завдяки цьому проекту?

— Треба критично визнати, що цей проект викликав лише короткочасне інформаційне збурення в українському суспільстві, оскільки медійна та промоційна складова у проекті була мінімізованою і подальшого розвитку по його офіційному закінченні проект не отримав.

— У згадуваній вами книжці про соціальну ринкову економіку розкривалися питання конкуренції, тіньової економіки, соціальної відповідальності підприємця, підтримки малого бізнесу. Чи ці теми залишаються найважливішими для України сьогодні, а чи зараз на перший план в українській економіці вийшли інші проблеми?

— На жаль, наступні 11 років після закінчення проекту проблеми розвитку конкурентних начал в українській економіці, формування тіньового сектора економіки, розвитку малого бізнесу лише загострювалися, а рівень монополізації економічного і політичного життя фактично тільки зростав. Відповідно, вирішення цих проблем — ключове завдання української влади та українського суспільства загалом.

— З погляду сьогоднішньої реальності, що з німецького досвіду розбудови соціальної ринкової економіки має впроваджувати наша країна в першу чергу?

— На мою думку, принцип проведення німецьких реформ дуже простий — конкуренція, конкуренція і ще раз конкуренція для тих, хто хоче, може і повинен працювати. І гідний рівень соціального захисту для тих, хто вже фізично не в стані про себе потурбуватися. А конкретні форми організації соціального ринкового господарства кожна країна повинна визначити самостійно — універсальних рецептів тут не існує.

Наслідок — неефективність поточної моделі соціального і економічного розвитку України, системи державного управління, що виражається, зокрема, у такому:

— Україна двічі у новітній історії, у 2009 і 2014 рр., ставала першою в світі за темпом падіння ВВП (відповідно, на 14,8 % і 6,8 % за рік, дані Світового банку);

— Україна посідає останні місця у визнаних міжнародних рейтингах за ступенем економічної свободи (162 серед 178 країн, Index of Economic Freedom, The Heritage Foundation, 2015 р.) та якістю державного управління (120 місце зі 142 країн, Legatum Prosperity Index, 2015 р.); вона належить до країн із найвищим в світі поширенням корупції (142 зі 174 країн, Corruption Perceptions Index, Transparency International, 2014 р.);

— країна демонструє посередні результати за якістю податкової політики (108 місце зпоміж 189 країн світу у 2015 р., тоді як у 2014 р. Україна була 157-ю, рейтинг Doing Business Світового банку), розвитком соціальної сфери і соціальною політикою (83 зі 187 країн за Індексом людського розвитку 2014 р.; 62 зі 132 країн, охоплених новим рейтингом Social Progress Index, 2015 р.).

До цих звично несприятливих оцінок додаються проблеми, що виникли у 2014–2015 рр.: окупація частини території, військові дії, глибока девальвація гривні, різке здорожчання комунальних послуг, висока інфляція (на рівні 50–60 % на рік), замороження соціальних стандартів і гарантій, як наслідок — падіння реальних доходів населення (середня заробітна плата в Україні є найнижчою на всьому європейському континенті), «вимивання» середнього класу, зниження життєвого рівня, поширення бідності; переддефолтний стан державних фінансів, нерішучість уряду в проведенні реформ, збереження небезпечного для стійкості держави рівня корупції тощо.

На мою думку, принципово змінити цю модель розвитку можна за тих умов, які з'явилися у повоєнній Німеччині, — вихід на арену сильного лідера, формулювання ним/нею та його/її командою нових принципів розвитку країни, їх наполеглива реалізація. В умовах відсутності сильної особистості на чолі країни функцію формулювання нових принципів розвитку має взяти на себе активна частина громадянського суспільства.

Після Революції гідності 2014 р. в Україні виникли дві потужні громадські ініціативи («Реанімаційний пакет реформ» і «Нова країна»), які, об'єднуючи експертів та недержавні аналітичні центри, розробляють прогресивні проекти реформування окремих секторів української держави, організовують їх обговорення, готують законопроекти та лобіюють їх прийняття. Ці ініціативи як якісно новий прояв громадянського суспільства та новий спосіб взаємодії з владою потрібно вітати. На мою думку, саме такі рухи, що користуються підтримкою значної частини українських експертів-патріотів, мають шанси визначити принципові засади розбудови нової моделі української держави, її політики, економіки, соціальної сфери (на зразок того, як це зробили Л. Ерхард та його соратники), домогтися їх прийняття та реалізації. Ключовим тут має бути системність, взаємопов'язаність засад і принципів, їх зрозумілість широкому загалу, досягнення їх широкою підтримки усіма верствами суспільства і гілками влади. Далі на цьому ґрунті можна будувати нові системи держави у різних сферах її життя. Фактично йдеться про перспективу визначення умов і укладання «суспільного договору гідності» нової України за наявності відповідної політичної волі. Це буде шляхом до подолання поточних проблем нашої держави, адже, як засвідчує досвід таких країн, як Японія, Південна Корея чи Сингапур, вийти у світові лідери цілком можливо і за значно гірших «стартових умов».

5. Висновки

Погляд на поширення у навчальному, дослідницькому, владному середовищах певної сукупності ідей, пов'язаних із шляхами та проблемами підвищення економічного і соціального добробуту усередині країни, дає змогу дійти деяких висновків.

1. Слід констатувати наявність відчутного інформаційного розриву між пов'язаними із соціальною економікою ідеями, які циркулюють в українському академічному світі, і сферою влади та чиновництва, яка формує та втілює рішення щодо тактичних і стратегічних питань розвитку країни. Цей розрив, на мою думку, утворюється за рахунок таких чинників. По-перше, значна частина інформації, досліджень, розробок викладачів і

науковців не потрапляє до поля уваги посадовців, відповідальних за державну політику в соціальній сфері на різних її рівнях, адже вона поширюється іншими інформаційними каналами, ніж ті, якими користуються зазначені особи. По-друге, спосіб функціонування української політики і влади, орієнтований на роботу в стилі «пожежегасіння» — щоденного реагування на невідкладні поточні питання, залишає мало можливостей для того, аби думати на перспективу і, виходячи з певного стратегічного бачення, формувати кращі рішення проблем сьогодення. По-третє, помітна певна зверхність чиновництва, через яку поради дослідників сприймаються як теоретичні абстракції, які ніби апіорі не стосуються реалій щоденної роботи бюрократів. «Мала форма» освітніх програм — літні школи та тренінги, які збирають разом представників різних середовищ — може бути достатньо продуктивним способом долання цього інформаційного розриву. Інший вектор роботи тут — формування розуміння чиновниками потреби у залученні консалтингових послуг з боку незалежних експертів, профільних організацій громадянського суспільства, передбачення у бюджетних документах можливості оплати цих послуг.

2. Систематичне викладання питань соціальної (ринкової) економіки студентам економічних спеціальностей потребує приведення теоретичної складової підготовки економістів на рівні бакалаврату у відповідність із сучасними західними вимогами. Зокрема, йдеться про посилення викладання математичних дисциплін, економіко-математичних методів аналізу. Це дасть змогу впровадити та наповнити адекватним змістом дисципліну «Мікроекономіка-2», яка передбачатиме виклад основних питань і моделей теорії економічного добробуту, необхідних для ґрунтовного розуміння проблем соціальної економіки та підходів до їх розв'язання. Самим же питанням соціальної економіки краще присвятити окремі систематизовані навчальні предмети, а не лише розпорозувати їх по всіх економічних дисциплінах.

3. В Україні сьогодні не спостерігається успішних спроб визначити базові засади й принципи формування нової моделі соціального, економічного, політичного розвитку країни, її позиціонування як важливого суб'єкта (а не об'єкта) міжнародних відносин. Безсистемна, орієнтована на одержання корупційної ренти соціальна і економічна політика призводить до провальних за міжнародними стандартами результатів. Як наслідок, за роки незалежності не сформована консенсусна модель розвитку України, яка би мала на меті досягнення рівня розвитку провідних країн у середньостроковій перспективі і містила інструменти, реалістично здатні привести до такої мети. Виходячи зі світового досвіду, розробити і впровадити таку модель може або сильний політичний лідер держави (поява такої особи, на мою думку, в Україні малоімовірна), або громадянське суспільство, представлене впливовими недержавними організаціями і аналітичними центрами, кращими українськими та іноземними експертами.

Література

- Беляев О.О. та ін. (2014). Соціальна економіка: навч. посіб. К., КНЕУ, 481 с.
- Єременко В.Г. (1997). Основи соціальної економіки. Популярний курс. К., МАУП, 168 с.
- Єфремов Д.П., Федірко Н.В. (2014). Економіка суспільного сектору. К., КНЕУ, 352 с.
- Клапгам Р. (ред.) (2006) Соціальна ринкова економіка: орієнтир для України / Р. Клапгам, М. Ломанн, О. Олійник та ін. 2-е вид. К., ФАДА, ЛТД, 88 с.
- Ламперт Х. (1993). Социальная рыночная экономика. Германский путь. М., Дело, 224 с.
- Ойкен В. (1995). Основные принципы экономической политики. М., Прогресс-Универс, 496 с.
- Ойкен В. (1996). Основы национальной экономики. М., Экономика, 351 с.
- Панчишин С.М. та ін. (2014) Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка. Книга 2. Мікроекономіка. К., Знання, 390 с.
- Тютюнникова С.В. (2010). Робоча програма навчальної дисципліни «Соціальна економіка». Х., ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 10 с.
- Хайек Ф.А. (1992). Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. М., Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 304 с.
- Эрхард Л. (1991). Благосостояние для всех. М., Начала Пресс, 261 с.

Розділ 4

Нова парадигма освітньої і наукової діяльності: наскільки реальні радикальні реформи системи?

Ірина Єгорченко

1. Вступ

В Україні влітку 2014 р. був прийнятий новий закон «Про вищу освіту», який дав старт реформуванню не тільки вищої освіти, але й усієї освітньої системи та багатьох аспектів наукової діяльності. Імплементация цього закону запланована на досить тривалий період і ще далеко не завершена.

Система вищої освіти вже давно є об'єктом критики з різних боків. Багато людей говорять про її несучасність і потребу в модернізації, дехто згадує радянські часи як успішний період, наголошує на сучасному розвалі й необхідності повернутись до традицій. Насправді одна з основних проблем реформування освіти — відсутність чесного аналізу радянської системи освіти та обґрунтування того, що назад повернутись не можна і що багато проблем нашої освіти породжені саме збереженням радянських традицій. Чесного аналізу потребує не лише минуле, але й сучасний стан та цілі вищої освіти і перспективи її розвитку.

У відповідності до радянських традицій, основним завданням вищої освіти часто вважають підготовку кадрів для економіки. Проте зараз це очевидна неправда: університети готують спеціалістів з багатьох непотрібних в економіці професій, у непотрібній кількості і непотрібної якості. Але коли заходить розмова про виключення студентів, що не здатні вчитись, про скорочення непотрібних спеціальностей чи предметів, то основний аргумент проти цього — це безробіття багатьох людей (молоді та викладачів) в результаті таких скорочень. Тобто непрямо визнається, що однією з найважливіших функцій системи вищої освіти зараз є амортизація безробіття. При цьому знищені практично всі фактори зовнішньої мотивації для студентів: диплом можна одержати, навіть якщо зовсім нічого не вчити (в багатьох університетах навіть безкоштовно: студентів виключати не можна); працювати за спеціальністю більшість студентів не планують. Жодні педагогічні технології не допоможуть навчити немотивованих та непідготовлених студентів. У такій ситуації застосовувати «радянський досвід» було б неможливо навіть за відсутності нових технологій, глобалізації та фінансових обмежень.

Прийнятий у 2014 р. Закон України «Про вищу освіту» не визначає всі потрібні реформи, але дає можливість хоча б почати рух у правильному напрямку. Необхідні методи і заходи давно розроблені в рамках методів управління змінами. Можна заперечувати можливість прямого застосування досвіду інших країн в наших умовах — але насправді особливості країни та її потреби мають враховуватись у формулюванні цілей вищої освіти та у визначенні методів досягнення цілей. Загальні підходи до реформування не змінюються. А деякі національні особливості (наприклад, корупцію та нехтування принципами академічної чесності) треба корегувати. Важко сподіватись на успіх реформ, якщо впровадження тих чи інших структурних або організаційних заходів не спиратиметься на зміни системи цінностей і посилення довіри до академічного середовища.

2. Основні виклики на шляху реформування освіти

В рейтингах людського розвитку додаткові бали Україні дають високий рівень охоплення молоді вищою освітою та значна частка працівників з вищою освітою. Проте, дуже малий відсоток випускників працює за отриманою спеціальністю. Українську систему вищої освіти критикують практично всі, але будь-які реформи викличуть спротив як тих, хто отримує неправомірні вигоди з системи, так і тих, хто пристосувався і не бажає змін. Багато позитивних реформ (наприклад, скасування можливості вступу до університетів випускників коледжів без складання тестів ЗНО, що призводило до скороченого вивчення як шкільної, так і університетської програми) викликають протести, і під тиском «громадськості» (а насправді певних груп, матеріальні інтереси яких опинились під загрозою) Міністерство освіти і науки та Верховна Рада можуть відмовлятися від цих реформ, залишаючи можливості для подальшої імітації навчання.

Багато учасників системи освіти (студенти, викладачі, батьки студентів) не зацікавлені в якості освіти. Одні хочуть лише «спокійно працювати», інші — отримати диплом, не думаючи про майбутнє чи сподіваючись знайти якусь роботу завдяки неформальним зв'язкам. Суспільство досі спокійно сприймає списування, плагіат, нехтування авторськими правами у процесі навчання та в науці. Певне незадоволення батьків та студентів викликає корупція, але поки що не чути про протести студентів проти неякісної освіти чи проти виставлення оцінок просто за присутність на заняттях, без чесної перевірки знань.

Успіху реформ заважає також відсутність чесного аналізу співвідношення цілей реформування та інтересів зацікавлених сторін (стейкхолдерів), брак передбачення можливого реагування стейкхолдерів на реформи. Необхідно розуміти, що метою більшості нинішніх стейкхолдерів є не надання студентам чи отримання якісної освіти та можливостей для розвитку, а збереження свого робочого місця та грошових потоків чи можливості без суттєвих проблем отримати диплом.

Відсутність адекватної комунікації з учасниками процесу реформування та суспільством щодо цілей реформ, подальших кроків та очікуваних результатів призводить до взаємної недовіри, звинувачень і протистоянь навіть там, де цього можна було б уникнути.

Існують проблеми взаємодії системи вищої освіти з іншими сферами суспільства. Один з прикладів — зміна правил нарахування пенсій викладачам, що призвела до масового звільнення викладачів-пенсіонерів в середині весняного семестру 2015 р. Інший приклад: органи влади в сфері економіки та фінансів вважають виключення значної кількості студентів-бюджетників за неуспішність в навчанні «нецільовою витратою коштів» на навчання, отже, університети не можуть виключати неуспішних студентів, що зводить нанівець мотивацію навіть тих, які могли б добре вчитись.

Недостатнє фінансове забезпечення реформ також може вважатись серйозним викликом — проте, воно може стати й стимулом реформ, спрямованих на підвищення якості та ефективності вищої освіти і припинення витрачання значних коштів на імітацію освіти. Для цього необхідно розробляти та застосовувати заходи антикризового управління з метою мінімізації наслідків нестачі ресурсів.

3. Яка вища освіта потрібна українському суспільству

На мою думку, основною рисою нової парадигми вищої освіти в Україні має стати чесність. Тобто: 1) чесний аналіз ситуації, формулювання цілей та необхідних заходів, вивчення очікувань та можливостей всіх учасників освітнього процесу; 2) розбудова культури академічної чесності в освіті та науці.

Необхідно нарешті відмовитись від декларування підготовки кадрів як основної мети вищої освіти. В сучасному світі неможливо визначити потреби у працівниках конкретних спеціальностей навіть через рік, не кажучи вже про п'ять-шість років. Якись потреби можна прогнозувати — але в цілому освіта має бути спрямована перш за все на особистісний розвиток, формування уміння вчитись і бази для навчання протягом життя. Для цього освіта має бути різноманітною і за формами, і за освітніми траєкторіями для різних людей.

Багато вступників до вищих навчальних закладів самі не знають, чого вони хочуть — і таких випускників треба спрямовувати на більш широкі освітні програми, з можливістю пізнішої спеціалізації. Пізніший усвідомлений вибір сприятиме підвищенню мотивації до навчання. Потреби в спеціалістах окремих професій можуть задовольнятися за рахунок виділення групи «критичних» спеціальностей з високими вимогами до знань та компетентностей, для яких немає або недостатньо ринкових механізмів відбору, і від наявності та кваліфікації спеціалістів з яких залежить життя людей або їхнє життєве середовище.

Навпаки, для спеціальностей, в яких існують відповідні ринкові механізми відбору кадрів, потреба у державному контролі відбору абітурієнтів та якості знань і навичок випускників набагато менша. Навчання за такими програмами має виконувати, в тому числі, функцію амортизації безробіття.

Також мають право на існування і освітні програми, орієнтовані не на здобуття конкретних професійних навичок, а на розвиток критичного мислення та загальну гуманітарну освіту — за аналогією з програмами Liberal Arts, які для бажаючих згодом можуть бути доповнені професійною чи управлінською освітою.

Успіх подібних заходів потребуватиме незалежного контролю якості навчання з боку незалежних центрів оцінювання чи професійних асоціацій. Рівень такого контролю має визначатись критичністю (важливістю для життя людей, державної безпеки, економіки та інфраструктури) конкретної спеціальності та наявністю внутрішніх механізмів відбору кадрів у певній сфері. Навряд чи потрібен якийсь зовнішній контроль якості чи обмеження ліцензійних обсягів, наприклад, для мистецьких спеціальностей, перекладачів чи менеджерів з туризму. Однак вступникам на такі спеціальності потрібно чесно говорити, що працевлаштування їм ніхто не гарантуватиме, а для зміни професії, можливо, доведеться додатково вчитись чи складати іспити.

Технікуми та коледжі, які дають ступінь молодшого бакалавра, до реформування були частиною системи вищої освіти і в основному забезпечували полегшений шлях освіти зі вступом на 2–3 курси університетів за подеколи номінальними екзаменами, без вимог до знань. Ця система є в основному марною витратою коштів на забезпечення робочих місць її працівникам. Навіть ті заклади, що дають більш-менш пристойну середню спеціальну освіту, не орієнтовані на працевлаштування студентів після їх закінчення. Система таких закладів потрібна, але лише за умови дотримання принципів академічної чесності, орієнтації на роботу за отриманою професією та незалежного контролю набутих знань в критичних галузях та для продовження навчання.

Одним з елементів радянської традиції є заочна та дистанційна освіта. З одного боку, це корисний елемент системи навчання протягом життя та перекваліфікації. З іншого, за відсутності незалежного контролю знань у більшості університетів заочна освіта перетворилась на продаж дипломів. Вона є здебільшого платною, і зацікавлене в цих коштах керівництво університетів стимулює максимальне зниження вимог до знань (та й нереально дати якісь знання за дуже обмежений час аудиторних занять). Є невелика частина студентів, яка не може собі дозволити вчитись на звичайних програмах, бо змушена працювати, але має серйозну мотивацію і бажає вчитись. Проте, часто вони не можуть вчитись, адже викладачі ставляться до всіх заочників як до немотивованих людей, яким треба просто поставити оцінки. Ця сфера освіти потребує серйозного аналізу та реформування — створення можливості ефективного дистанційного навчання для мотивованих студентів з обов'язковим зовнішнім контролем, а також припинення фактичного продажу дипломів.

Необхідно також створити законодавчу базу для програм «робота плюс навчання», які дали б студентам можливість оплачувати своє навчання, заробляти гроші на життя і здобувати професійний досвід. Такі програми могли б бути тривалішими, ніж звичайні програми навчання. Система «робота плюс навчання» має відрізнитись від просто заочної чи дистанційної освіти тим, що робота має бути організована університетом як оплатна виробнича практика, її графік має відповідати графіку навчання (тобто студенти не будуть пропускати навчання), частина зароблених коштів має спрямовуватись на оплату навчання.

4. Основна проблема — не гроші, а довіра до системи вищої освіти

Проблеми вищої освіти та її реформування пояснюють в основному нестачею грошей. Проте, на мою думку, навіть в нинішній важкій фінансовій ситуації реформи не просто реальні, але ще нагальніші, тому що в умовах посилення фінансових проблем існуюча неефективна система буде неконтрольовано руйнуватись. Але просто дати гроші вищій освіті без реформування та відновлення академічної чесності — це марна витрата коштів, і жодних позитивних результатів (крім збільшення статків керівництва та наближених осіб) це не дасть.

Я вважаю, що основною проблемою системи вищої освіти є не фінанси, а довіра суспільства до освіти та довіра учасників один до одного. Відновлення довіри потребуватиме незалежного контролю якості на всіх етапах навчання, встановлення внутрішніх стандартів і правил академічної чесності, процедур контролю і санкцій за порушення академічних норм. Усі учасники мають цінувати свою репутацію (репутаційний капітал) та відповідати нею за порушення принципів академічної чесності. Це означає необхідність запровадження немислимих зараз жорстких заходів — виключення з університету та заборону вступати знову за списування та плагіат, звільнення викладачів за плагіат, нечесність, порушення етичних принципів. Для цього необхідно запровадити критерії плагіату та процедури контролю. Це може бути складно, жорстко і болісно, але

без таких заходів нашу вищу освіту очікує деградація та розвал, навіть якщо цій сфері буде надане значне фінансування. Девальвація дипломів прискорюється і може призвести до того, що більшість перспективних студентів поїде за кордон, а країні доведеться залучати іноземних спеціалістів.

Відновити академічну чесність та довіру до освіти дуже непросто. Але необхідно хоча б почати обговорювати ці проблеми, провести дослідження та прийняти відповідні документи. Потрібно контролювати знання та результати навчання, але відмовитись від способів контролю, які не дають можливості перевірити самостійність виконання робіт.

Крім того, необхідно надати можливість повторення шкільного курсу, проходження коригувальних курсів для студентів, які не готові вчитись, та підвищувати мотивацію до навчання, в тому числі шляхом надання можливості вибору курсів, посилення практичної орієнтації і модернізації навчальних програм.

5. Мотивація на основі свободи та відповідального вибору

Одна з проблем сучасної молоді (і не тільки молоді) — відсутність навичок усвідомленого вибору і відповідальності за свій вибір. Дуже часто абітурієнти вибирають місце навчання випадково в процесі біганини між різними університетами, за порадою інших людей з уявними обґрунтуваннями на кшталт престижності, цікавості чи отримання великих доходів у майбутньому, або завдяки відверто недоброчесній рекламі вищих навчальних закладів. Нова система вибору пріоритетів змушує вступників отримувати більше інформації про конкретні освітні програми та умови навчання, а потім спокійно подумати про свій вибір. Можна сподіватись, що це підвищить мотивацію до навчання.

Можливість вибору в процесі навчання сама по собі сприяє підвищенню мотивації. Сподіваюсь, що вибіркові курси реально можна буде вибрати (а не зафіксувати як вибір за вказівками викладачів). Є предмети, які вивчати та викладати без належної мотивації марно і безглуздо — це, наприклад, іноземні мови та фізкультура (незважаючи на все розуміння необхідності знання іноземних мов та фізичного розвитку). Для таких предметів ефективними можуть бути лише вибіркові курси, з можливістю вибору рівня та видів занять, в також викладачів — що можна зробити лише в рамках всього університету, не заганняючи в одну групу людей з різними рівнями з однієї академічної групи. Скасування примусового вивчення хоча б цих предметів мало б стати для студентів і школою вибору, і школою відповідальності за свій вибір. Ні вивчення іноземних мов, ні фізичний розвиток неможливі без взяття на себе відповідальності за власні успіхи.

6. Автономія університетів та контроль якості навчання

Автономія і академічні свободи університетів передбачені новим законом про вищу освіту, і може здаватись, що впровадити цю реформу дуже просто. Університети просто повинні почати самі користуватись автономією і свободою. Проте, автономія може перетворитись на свавілля ректора-феодала, повну залежність викладачів від керівництва та імітацію навчання для студентів. Розвиток автономії університетів потребуватиме розвитку механізмів контролю якості їхньої роботи (результатів навчання) та створення механізмів вирішення внутрішніх конфліктів (через медіацію, посередництво або суди). Зараз, коли ще зберігається централізоване керівництво університетами, реальний контроль якості знань студентів практично відсутній, і досить часто дипломи видають людям, які погано знають навіть програму середньої школи. У нинішніх умовах автономія не створює практично жодних додаткових ризиків для збереження низької якості навчання.

Проте, за бажанням університету, він міг би створювати механізми покращення якості освіти — вже згадані коригувальні курси для повторення шкільної програми, можливість повторного вивчення курсів у випадку неуспішності, внутрішні засоби незалежного контролю. Але я думаю, що це може бути впроваджене лише за умови наявності зовнішнього незалежного контролю результатів навчання.

Автономія також має дати можливість університетам вибрати свою місію. Дуже багато навчальних закладів в нових умовах свою місію втратили. Наприклад, в педагогічних університетах, де відносно невелика частина студентів має намір працювати вчителями, навряд чи доцільно мотивувати вивчення окремих предметів їхньою потребою для вчителів. Можливо, варто відмовитись від орієнтації навчання в педагогічних

університетах виключно на педагогічну роботу, і більш інтенсивно вивчати спеціальні предмети лише в магістратурі чи у програмі останніх курсів для тих, хто орієнтується саме на професію педагога.

Може бути ефективною і досить суперечлива ідея, доцільна за умови, що в університетах далі продовжуватиме навчання понад 80 % випускників шкіл. А саме, чесна і відкрита орієнтація деяких університетів на слабких абітурієнтів, але з відмовою від імітації навчання. Кориговальні курси, допомога у навчанні плюс жорсткий контроль успішності та відрахування у випадку відсутності належних зусиль можуть дати непогані результати в певних напрямках для студентів, які давно закінчили школу або просто погано вчилися.

Я пишу про необхідність незалежного контролю результатів навчання, особливо в тих сферах освіти, які зараз втратили довіру (наприклад, заочна освіта). Контроль не суперечить автономії і свободі. Ми говоримо про контроль результатів навчання та дотримання принципів академічної чесності. Автономія означає свободу вибору шляхів отримання результатів і відсутність тотального контролю, масштабної звітності та залежності від чиновників.

Україна має досвід формування системи незалежного оцінювання знань студентів — так звані екзамен «КРОК» для студентів-медиків, які запроваджувались з 1999 р. із залученням міжнародних грантів. На мою думку, це дуже корисний досвід, вартий вивчення та розповсюдження для інших спеціальностей. Також варто вивчити досвід інших країн з проведення централізованих екзаменів для студентів декількох університетів. Можливо, незалежні екзамен не мають стосуватись всього обсягу отриманих знань, а лише певного «мінімуму». Ще один можливий шлях переходу до незалежного оцінювання — незалежні сертифікаційні екзамен як допуск для отримання дозволу/ліцензії для заняття певною професією, за зразком, наприклад, екзаменів для отримання сертифікату аудитора. Всі ці заходи потребують серйозної роботи та значних коштів. Проте іншого виходу для радикального підвищення якості вищої освіти, ніж запровадження незалежного оцінювання знань, немає.

7. Наука в університетах

У багатьох країнах світу університети є перш за все науковими центрами, і без активних занять наукою неможливо викладати на сучасному рівні. Наука в університетах поступово перетворюється на обов'язковий елемент діяльності викладачів та навчання студентів. Проте в Україні, на відміну від розвинених країн, основним фактором розвитку наукової діяльності університетських викладачів є не внутрішня потреба чи інтерес, а необхідність виконання вимог для отримання ступенів та звань та підготовка різноманітної звітності. Потреба займатись наукою заради звітності за відсутності знань, бажання та належних умов стимулює імітацію замість науки. На жаль, заявлені урядом напрямки реформ в цій царині не передбачають автономії університетів, а, навпаки, планується оцінювання і рейтингування за звітністю, яка не має стосунку ні до науки, ні до якості наукових результатів.

Українським університетам дуже складно стати науковими центрами внаслідок відсутності спеціального фінансування, перевантаження викладачів лекціями та паперами, відсутності у них власних кабінетів, дефіциту культури академічної чесності. Дуже складно чесно займатись наукою, якщо потрібно постійно говорити неправду — ставити позитивні оцінки поганим студентам, або, навпаки, ставити гірші оцінки, аби знизити кількість претендентів на стипендію. На мою думку, не варто вимагати наукової роботи від людей, які не хочуть і не можуть цим займатись. Бо результатом будуть лише порожні непотрібні статті — добре якщо не плагіатні. Розвиток науки в університетах і відповідне покращення якості викладання потребує масштабної тривалої роботи, зменшення педагогічного навантаження, адекватного фінансування, навчання викладачів основам роботи в сучасному глобальному науковому просторі. Єдиний спосіб підтримувати чесність в цих умовах — відмовитись від вимог до всіх викладачів займатись наукою або хоча б імітувати наукову діяльність. Імітація не потрібна нікому, крім бюрократів, які збирають звіти. Підвищення якості викладання вона не дасть. Навпаки, викладачі-імітатори й студентів вчитимуть лише імітувати науку й навчання. Академічна свобода викладачів має виражатись у тому числі в усуненні примусу до написання статей. Ще одним з маркерів автономії університетів мало б бути припинення захистів дисертацій діючими чиновниками та депутатами, які систематично не займаються наукою.

Очевидно, що частина викладачів не може ефективно працювати без наукової роботи — це, наприклад, викладачі магістерських програм на наукових спеціальностях. Проте, немає сенсу вимагати «науку» від більшості викладачів. Варто якось стимулювати тих, хто хоче дійсно займатись наукою — після експертної оцінки робіт та проектів, а не на основі індексації статей в якихось базах, — та створювати умови для наукової роботи, поїздок на конференції. Оцінка наукової роботи зовнішніми експертами має замінити собою написання звітів для чиновників, які рахують разом статті в «мурзилках» та в найкращих журналах або розраховують беззмістовні наукометричні показники за неякісними даними цитувань.

8. Висновки

Незважаючи на всі проблеми, українська система вищої освіти зберігає шанси на успішне реформування за умови чесного аналізу існуючої ситуації у всіх сегментах вищої освіти та реагування на нагальні та перспективні виклики. Збільшення свободи та створення умов для усвідомленого вибору програми навчання підвищать мотивацію студентів і, за умов належного контролю знань, якість освіти. Але необхідною умовою реформ є дотримання принципів академічної чесності та контроль за таким дотриманням. Без цього реформи не мають сенсу, незалежно від наявності суспільного запиту на дипломи та амортизацію безробіття.

Поки що освіта не сприймається урядом як пріоритетна сфера, незважаючи на її важливість для економіки. Необхідно враховувати також бажання дати освіту дітям як потужний стимул економічної активності батьків. Стан освіти є маркером успішності держави і для її населення, і для зовнішнього світу.

Добра репутація української освіти ще зберігається — мірі певною мірою завдяки успіхам радянських і сучасних математиків та фізиків, школярів-олімпіадників. Як це не парадоксально, але внесок кількох десятків дітей та їх наставників, кількох сотень вчених та викладачів у репутацію української освіти є більшим, ніж діяльність багатьох великих університетів. Але розширення міжнародних зв'язків на різних рівнях може призвести до сильного здивування світової громадськості від видачі дипломів без знань навіть програми середньої школи та за низького рівня академічної чесності, з наступною відмовою у довірі будь-яким українським спеціалістам. Підвищення міжнародної довіри до української освіти, на мою думку, має бути окремим завданням реформ. В тому числі і через розширення горизонтальних зв'язків викладачів і наявність інформації про освітні програми та університети іноземними мовами, стимулювання знання англійської мови студентами та викладачами. Один з необхідних елементів побудови довіри — наявність документів про політику університетів щодо академічної чесності та про відповідні процедури контролю — продуманих та прийнятих університетами, а не скопійованих з сайтів західних університетів. «Реформування довіри» потребуватиме також зміни структури управління у вищій освіті. Авторитарні системи з одноосібним пожиттєвим керівником довіри в сучасному світі не викликають, навіть якщо цей керівник чесний та ефективний.

За моєю оцінкою, українська система вищої освіти має коридор реформування у ще максимум 2–3 роки навіть за умови збереження існуючих фінансових умов. Будь-які реформи мають привести до скорочення кількості студентів, викладачів та навчальних закладів в акредитованій державою системі університетської освіти. Але одночасно мають створюватись умови для різноманітних приватних та громадських альтернатив цій системі, в тому числі вищих професійних шкіл, мистецьких навчальних закладів та інших, які можуть не видавати дипломи державного зразка. Також потрібне розширення можливостей для працевлаштування молоді через розвиток малого та середнього бізнесу. І ще раз підкреслюю, що жодні реформи не будуть ефективними і не зупинять деградацію системи вищої освіти без запровадження неухильного дотримання принципів академічної чесності та академічної свободи.

Розділ 5

Охорона здоров'я: необхідність змін і напрями реалізації принципів соціальної ринкової економіки

Наталія Рингач

1. Вступ

Сьогодні наявні істотні відмінності за основними показниками громадського здоров'я між Україною та європейськими країнами. Перехід України до ринкової економіки не супроводжувався відповідними змінами у формах фінансування конституційно гарантованої охорони здоров'я. Ситуація, що склалася сьогодні, чи йдеться про стан здоров'я українців, чи то про функціонування системи, що має ним опікуватися, викликає однозначне «щось потрібно робити, поки не пізно».

Медицина галузь потребує реформ, що усвідомлюють громадяни й уряд. Наявна політична воля. Виконується низка проектів. Але реальний стан справ у цій сфері поки важко назвати обнадійливим. Реформу часто зведено до формальних і недостатньо обґрунтованих структурних змін та перейменувань, наростання валу різноманітної звітності, яка часто підмінює собою критерії якості роботи. Певний спротив (як населення, так і медиків) зумовлений недостатнім опрацюванням засад і механізмів реформування, браком чітких керівництв та критеріїв, нормативно-правової бази тощо.

Один із основних принципів соціальної ринкової економіки — соціальний захист від загальних життєвих ризиків, від захворювань та нещасних випадків, від пов'язаної з ними непрацездатності. Доступна широким верствам якісна охорона здоров'я, що забезпечує вагому частину такого захисту, є, з одного боку, важливою складовою якості життя, з іншого — запорукою ефективного функціонування національної економіки.

У цьому розділі проблеми реформування системи охорони здоров'я розглядаються крізь призму зіставлення стану медичної галузі в Україні, Польщі та Німеччині, наголосу на перепонах результативним реформам з боку ментальності населення, його рівня життя. Викладено ключові інституційні, економічні, політичні перешкоди до розбудови ефективної української медичної системи. Запропоновано кілька заходів, що полегшать позитивні зміни у сфері охорони здоров'я населення.

2. Який вигляд має Україна порівняно із сусідами?

З моєї точки зору, найбільш наочним є порівняння стану здоров'я українців з Німеччиною — «батьківщиною» соціальної ринкової економіки, та сусідньою Польщею, в якій постсоціалістичні реформи вже відчутно вплинули на соціально-економічний розвиток.

У 2012 р. Україна відставала від Німеччини за показником тривалості життя (визнаним мірилом людського розвитку і добробуту) майже на 10 років. Для сильної статі відставання є на 5 років більшим, ніж для жінок, причиною чого є високі передчасні втрати через смерть до 65 років. Найбільші відмінності — для смертності, яку можна було б попередити. Наприклад, українські чоловіки вмирають від туберкульозу частіше у 18 разів! Захворюваність на туберкульоз і ВІЛ/СНІД в Україні також у десятки разів вища.

Наші громадяни вважають своє здоров'я гарним набагато рідше, ніж німці та поляки. Порівняно з обстеженням у країнах ЄС (EU SILC survey 2013), в Україні істотно нижча частка людей, що дали оцінку «добре» власному здоров'ю (43,9 %); сумарно ж в ЄС таких було більше двох третин. 40 % опитаних українців старше 16 років вказали, що мають хронічні захворювання або проблеми зі здоров'ям (Самооцінка... 2015, с. 17), а кожен третій у віці старше працездатного вважав своє здоров'я поганим. Навіть значна частина юних, тобто тих, які в силу віку ще не дуже схильні прислуховуватися до самопочуття, досить песимістичні: 20,6 % учнів/студентів, опитаних в рамках міжнародного проекту «Health Behaviour in School-Aged Children», назвали власне здоров'я посереднім і поганим (найчастіше — із сімей з низьким достатком).

Середнє число невиходу на роботу через розлади здоров'я в Україні порівняно з Німеччиною та Польщею значно менше, проте це скоріше свідчить про поширену

«тіньову» зайнятість, або свідоме ігнорування проявів недуги через страх викликати невдоволення роботодавця та втратити роботу. Така практика врешті-решт обертається ускладненнями, серйозними наслідками як для здоров'я, так і для гаманця.

Україну та Німеччину територіально розділяє Польща, колишня товаришка по соціалістичному табору. На сьогодні показники здоров'я у ній наближаються до таких у країнах ЄС, все більше віддаляючись від аналогічних у сусідній слов'янській державі. Показовою є динаміка тривалості життя протягом перехідного періоду. На початку незалежності відставання України порівняно з Польщею було незначним (1,5 року для сильної статі та 1,1 — для жінок), порівняно ж з німецькими показниками — істотнішим (7,6 та 3,3 року відповідно). Пізніше показники у Польщі стабільно зростали практично такими ж темпами, як і у Німеччині (рис. 5.1). Натомість в Україні відбувались різновекторні зміни, і навіть певне покращення ситуації у 2007–2013 рр. не відбилося на поглибленні відмінностей. У 2014 р. в Україні тривалість життя зменшилася порівняно з попереднім роком (на 0,4 року для чоловіків та 0,2 — для жінок), а по закінченні 2015 р. відставання від обох країн, що вже очевидно, стане більшим, насамперед через зростання числа неприродних смертей.

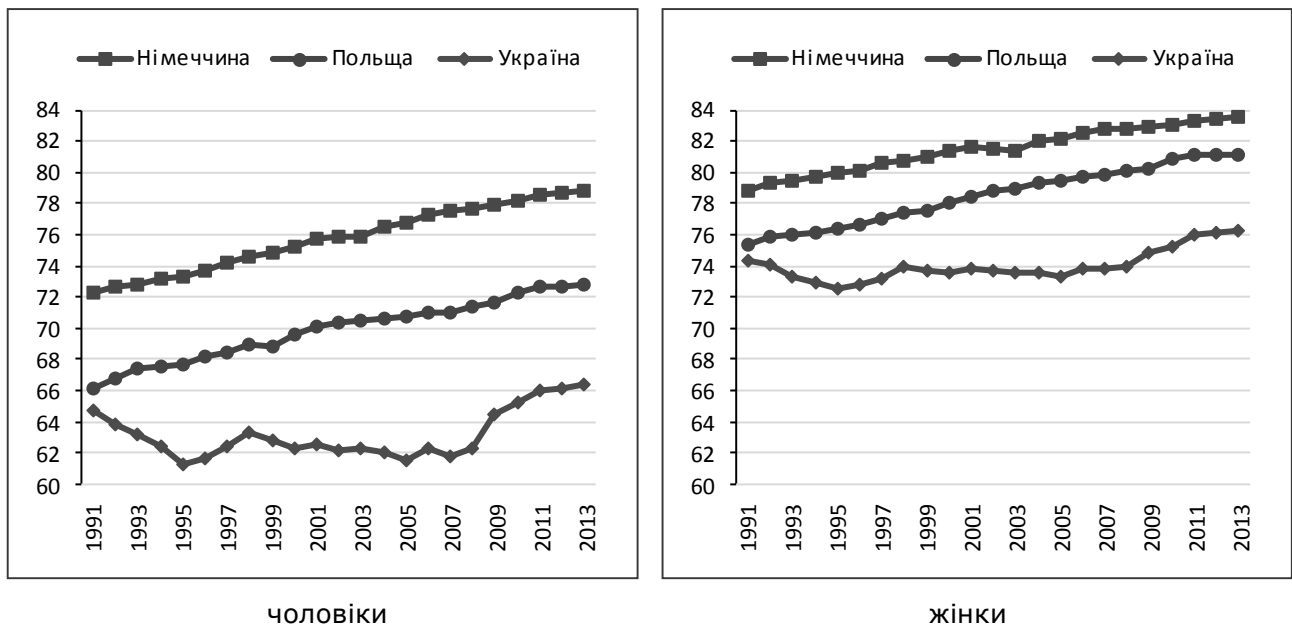

Рисунок 5.1. **Очікувана тривалість життя при народженні в Україні, Німеччині та Польщі за статтю, 1991–2013 рр.** Джерело: European Health for All Database (HFA-DB), World Health Organization Regional Office for Europe, Updated: April 2014; <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.FE.IN/countries?display=default>

Тривалість життя українців як індикатор соціально-економічного становища перебуває у прямій залежності від перспектив і терміну мирного вирішення конфлікту на Сході та відновлення економіки.

3. Менталітет, поведінка і здоров'я

На думку батька польської економічної реформи Лешека Бальцеровича, існує зв'язок між здоров'ям і економічною трансформацією. Він акцентував увагу на важливості двох груп факторів здоров'я: економічних (зміни відносних цін, реального доходу, виробничої структури та умов на робочих місцях) та інформаційно-поведінкових (обізнаність та установки), причому лише у гармонійній їх взаємодії вбачав можливість сприятливих для здоров'я наслідків. Бальцерович вважає, що існує додатковий чинник, або психологія перехідного періоду. Психологічний клімат надії, який виникає при поліпшенні економічного становища і перспективі «завтра буде ще краще», відбивається не лише на суспільному розвитку, а й на стані здоров'я. Ще наші предки відзначили той факт, що у переможців рани заживають скоріше. Але боюся, поки що це не про нас. Навпаки, у сьогоднішньому непевному часі нестабільності та зливи несприятливих зрушень у

звичному житті, коли навіть потрібні і корисні реформи сприймаються як подразнюючий чинник, будь-які зміни стають для значної частини українців причиною додаткового стресу. Проте це — не причина для «нічогонероблення».

Пересічний українець мало інвестує у власне здоров'я (не важливо, йдеться про час, зусилля чи гроші), покладаючи відповідальність переважно на державу. Поштовхом до дій нерідко стає лише тяжкий розлад чи травма, коли втручання менш ефективні і дорожчі, ніж щоденна профілактика і планове лікування. Попри задекларовану важливість здоров'я, воно ще не дістало гідного місця серед життєвих цінностей. Напевне, найбільш частими діями з ціллю покращання здоров'я в українському суспільстві є підняття за нього чарки та побажання здоров'я людині, що чхнула...

Значна частина населення демонструє споживацькі настрої: люди прагнуть не бути якомога довше здатними до праці і соціальної активності, а отримувати від держави чи суспільства певні преференції у випадках негараздів зі здоров'ям. Допоки не зміниться ставлення до здоров'я, до розуміння того, що воно є запорукою якісного життя і конкурентоспроможності на ринку праці, навряд чи реформа «згори» буде ефективною. Причому зміни мають відбуватися у свідомості всіх: водія, що не пропускає «швидку» з увімкненою сиреною, роботодавця, для якого грип — не причина відсутності на роботі, міністра, що дає дозвіл на створення підприємства, яке забруднюватиме повітря, та безлічі інших. Численні нехтування власним здоров'ям та здоров'ям оточуючих разом з економічними, екологічними, соціальними чинниками і формують вагомий тягар нездоров'я в Україні.

Однак, віддаючи належне такому важливому чиннику здоров'я, як спосіб життя, хотілося б застерегти від занадто різкого коливання в бік, протилежний патерналізму. В. Г. Семенова (2006) наголошує: загально визнані заходи з поліпшення здоров'я, орієнтовані на середній клас, в країні з величезним пластом бідних виявляться марними; не принесуть відчутних результатів ні впровадження сучасних технологій, ні пропаганда здорового стилю життя. Складно донести ідеї здорового життя та відповідальної поведінки людям, які балансують між бідністю та злиднями. Сумнівною є результативність занадто активного покладання на населення основного тягаря відповідальності за стан власного здоров'я, за активність в оздоровленні довкілля та зміни у власній поведінці. Російська дослідниця вважає, що ці настанови можуть бути реалізовані тільки 20 % російського населення. В Україні ситуація якщо і краща, то ненабагато. Бракує моральних й економічних стимулів до здорового способу життя, нездорові звички досить розповсюджені. Так, 20,9 % українців старше 12 років курять, а денна порція тютюнового трунку для третини курців становить 16–20 цигарок (Самооцінка... 2015, с. 112). Дослідження серед учнівської молоді ілюструє поширення шкідливих звичок, нераціонального харчування, ризикованої сексуальної поведінки, низьку фізичну активність та пасивне проведення дозвілля.

4. Криза в Україні як чинник поглиблення проблем у сфері охорони здоров'я

Дефіцит бюджету, знецінення гривні і зниження купівельної спроможності неминуче відбиваються на роботі системи охорони здоров'я (ОЗ). Реалізація вже прийнятих соціальних програм обмежується або сповільнюється, розробка нових — відкладається. Одночасне зменшення ресурсів системи ОЗ і доходів громадян збільшує фінансові труднощі при порушенні здоров'я; зростає частка населення, яке потребує допомоги з боку держави. Через неадекватне фінансування погіршується доступ до профілактики (насамперед!), лікування та догляду, зростає платність медичних послуг. Так, у кожному п'ятому домогосподарстві хто-небудь протягом року при потребі не зміг отримати медичну допомогу, придбати ліки чи обладнання через занадто високу їх вартість (Самооцінка... 2015, с. 58). Для населення віддалених пунктів загострюється і проблема територіальної доступності (нема за що або нема чим доїхати).

Середня зарплата медиків відстає від її рівня у промисловості⁸: у 2014 р. вона була нижча в 1,6 рази і не дотягувала до 2,5 тис. гривень. За таких умов медикам важко не очікувати

⁸ Тобто порушується ст. 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, яка передбачає встановлення у державних закладах ОЗ посадових окладів на рівні, не нижчому від середньої заробітної плати працівників промисловості.

(або не вимагати!) «доплати» від пацієнтів. Клятвою Гіппократа (до речі, у ній йдеться про безоплатне лікування лише свого вчителя і його сім'ї) за комунальні послуги не розрачуєшся. Як не згадати приписувану Сталіну відмову у підвищенні зарплати: «Гарного лікаря народ прогодує, а погані нам не потрібні». Нехтується один з принципів охорони здоров'я, прийнятих Всесвітньою медичною асамблеєю ще у 1963 р. щодо того, що обмеженість коштів уряду не може бути причиною низької оплати праці медиків: «Розмір винагороди не має залежати виключно від фінансового становища влади, яка його забезпечує, а також не може визначатися одностороннім рішенням уряду, але має узгоджуватися з організацією, що представляє медиків» (Принципы 1983). Нереалізованим є гарантування моральної, економічної і професійної незалежності лікаря.

Непомірно (і часто невинувато!) високе підвищення ціни як імпортованих ліків, прив'язаних до курсу долара, так і вітчизняних, вироблених з імпортованої сировини, стало потрясінням для державної системи ОЗ, аптек, а найбільше — для пересічних споживачів. Останні, окрім «удару по кишені», отримали значний стрес через страх залишитися без потрібного лікування, що, своєю чергою, здоров'я не поліпшує. Більшість медикаментів і реактивів закуповується за кордоном. Навряд чи в умовах кризи створюватимуться вітчизняні виробництва, тому експортна залежність України поглиблюється.

Чисельність груп ризику зростає. Втративши роботу, хтось бачить вихід у алкоголі і наркотиках як способі реагування на життєві негаразди, частина — у сексі за гроші, частина — у протизаконній діяльності. Відповідно зростає число осіб без постійного місця проживання, що веде до поширення соціально небезпечних хвороб. Виникла і нова група ризику — біженці. Будь-який переїзд викликає стрес через ламку звичних умов життя та пристосування до нових, а при вимушеному і незапланованому переселенні він посилюється у рази. Незадовільне водопостачання, антисанітарія, неможливість нормального опалення житла призводить до спалаху інфекцій, а вимушене скупчення людей сприяє їх розповсюдженню. Так, на Донеччині захворюваність на хворобу Боткіна, пов'язана із забрудненням питної води, зросла удвічі. Ускладнюється криміногенна ситуація, зростає рівень насильства, соціальна напруженість.

Брак потрібної медичної допомоги або її відстрочення, відсутність ліків і вимушене переривання звичного лікування (гіпертонії, діабету тощо) відбивається на стані здоров'я та здорожчає втручання, необхідні у подальшому. Ускладнюється чи стає неможливим дотримання здорового способу життя. Втрата людьми роботи також негативно впливає на їх здоров'я та здоров'я непрацюючих членів родини.

Допомога пораненим і постраждалим в результаті проведення антитерористичної операції потребує значних коштів, навчених кадрів, необхідного обладнання і медикаментів. Зростання числа учасників бойових дій збільшує потреби у реабілітації (фізичній і психічній) та медико-соціальної допомоги. До проявів «донбаського» синдрому (на кшталт в'єтнамського, афганського та чеченського) маємо готуватися уже сьогодні.

Більшість українців перебуває у гострому і хронічному стресі, що знижує опір організму, сприяє ускладненню наявних захворювань та появі нових.

Фахівці попереджують про небезпеку спалахів інфекцій у давно не бачених в Україні масштабах. Охоплення щепленням дітей до 1 року у 2014 р. проти туберкульозу становило 56,5 %; проти кашлюку, дифтерії, правцю — 38,4 %; поліомієліту — 44,7 %. Брак препаратів та зменшення частки щеплених вчасно може призвести до епідемій. Якщо раніше проблемою була особиста відмова від щеплень (часто спровокована медіа), сьогодні є вагоміша — відсутність вакцин (що нині стає привабливішою темою для тих же ЗМІ!).

Часті зміни політичної верхівки викликають зміни у керівних кадрах та структурі Міністерства охорони здоров'я і в органах управління на місцях (нерідко це є зміни, не обґрунтовані потребою, суто за політичними або іншими мотивами). Неefективне управління є одним із найбільших ризиків для громадського здоров'я. Положення законів та актів часто суперечать одне одному; в умовах ринку законодавча база значною мірою все ще залишається соціалістичною, не відповідає економічним реаліям.

Гірка ціна воєнних дій в Україні — зростання числа передчасних смертей і порушень здоров'я. Держстатом України у 2014 р. зареєстровано 3394 смерті як «ушкодження внаслідок воєнних дій», проте експертна оцінка втрат є вищою, адже офіційна інформація,

особливо з неконтрольованих Україною територій, є неповною. Місія ООН з моніторингу ситуації з прав людини в Україні повідомила, що з квітня 2014 р. до лютого 2015-го задокументовано загибель щонайменше 5809 людей, при цьому кількість загиблих на Донбасі з обох боків та серед цивільних продовжує зростати (Штекель 2015). З продовженням воєнних дій проблема втрат, особливо чоловіків, лише загостриться.

Проте, ілюструючи шкідливість кризи для здоров'я і його охорони, не слід забувати, що слово «криза» китайською пишеться двома ієрогліфами, з яких перший — небезпека, другий — шанс, сприятлива можливість, вирішальний момент (Сунь-дзи 2015, с. 95). Позитивний вплив кризи — передусім у вагому «штурханні» нації до дій.

5. Напрямки необхідних змін

Абсолютною передумовою для успішного реформування української охорони здоров'я згідно з принципами соціальної ринкової економіки є побудова цієї самої соціальної ринкової економіки. Без економічної стабільності, без дотримання всіма законодавчих норм та прав, без подолання системної корупції в усіх сферах життя будь-які реформи приречені на провал.

Так, у *правовому полі* потрібні нові закони або зміни до існуючих (в т.ч. до Конституції), які б забезпечували:

- гарантований рівень бюджетно забезпеченої мінімально необхідної медичної допомоги (перш за все для соціально вразливих груп);
- права медичних працівників (на гідну оплату праці та отримання гонорарів зі сплатою з них податків, захист у разі медичної помилки, тощо);
- захист прав пацієнтів (повний доступ до власних медичних даних, вибір лікаря та медичного закладу, обговорення та вибір варіантів лікування і т.п.);
- господарсько-фінансову самостійність медичних закладів і лікарів;
- незалежну подвійну «сліпу» експертизу (експерт не повинен знати, *кого/що* він перевіряє, а лікар/заклад — *хто* аналізує) якості допомоги на вимогу державних органів/страхових компаній, пацієнтів/їх родичів.

Зазначимо, що у Національній стратегії реформування системи охорони здоров'я наголошено на необхідності зменшення жорсткого постатейного розписування бюджету та розширення самостійності закладів охорони здоров'я (Стратегія 2015).

Розширення можливості вибору, доступне як надавачам послуг, так і споживачам, забезпечує здорову конкуренцію і стимулює до удосконалення та розвитку, що, своєю чергою, призводить до підвищення якості і ефективності ОЗ.

Необхідні створення системи наукового обґрунтування потреб населення у медичній допомозі, розрахунки таких потреб та можливостей їх матеріально-технічного забезпечення; впровадження та вдосконалення клінічних протоколів/стандартів з діагностики, лікування та профілактики хвороб для медичних закладів різного рівня; перегляд та обґрунтування норм навантаження медичних працівників та обладнання (які не змінювались з часів СРСР!).

На часі й *перехід від централізації до регіоналізації*. В Україні актуальне питання внутрішньодержавної регіоналізації як перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій з національного на регіональний рівень. До пріоритетів стратегічних дій, сформульованих Євросоюзом у Основах політики Здоров'я-2020 (Health 2020), включено підвищення «міцності» місцевих громад та створення підтримуючого середовища. В Україні є приклади реалізації цього принципу на практиці. Так, у травні 2014 р. за підтримки ПРООН та ЄС стартувала третя фаза проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (ПРООН 2014). Проект підтримує уряд України в проведенні децентралізації, яка, серед іншого, спрямована на зміцнення потенціалу регіональних і місцевих органів влади. Фінансування мікропроектів сприяє відновленню об'єктів соціальної та комунальної інфраструктури ОЗ: зокрема, на Львівщині здійснено реконструкцію 17 медичних пунктів/амбулаторій. Загалом з 2007 р. підтримано більше 2000 ініціатив місцевого розвитку. Наразі існує потреба у довготерміновому роз'яснюванні мети та суті реформи, з

одного боку, та у ретельному доопрацюванні і недопущенні поширення помилок пілотних проектів на загальноукраїнський рівень — з іншого.

6. Висновки

Здоров'я нації є передумовою функціонування економіки країни, а ефективна система охорони здоров'я — одним з чинників її розвитку. Соціальна ринкова економіка є вирішенням соціальних проблем на основі економічного зростання, а не через перерозподіл благ центром. Тому однією з умов результативності змін у охороні здоров'я є реальне відродження економіки. Злиденна, обтяжена боргами країна навряд чи спроможна поліпшити громадське здоров'я.

На мою думку, держава має чесно визнати, що «*безплатна*» охорона здоров'я — популістська фікція, та визначитися з продуманим, обґрунтованим гарантованим мінімумом медичної допомоги. Але й потім реально державним коштом забезпечувати його надання, «*без-о-платне*» для населення.

Фінансування медичних закладів має забезпечуватися за кінцевим результатом в залежності від обсягу, якості та результату наданих медичних послуг. Важливими завданнями у сфері ОЗ є також забезпечення ефективного керування галуззю з приведенням законодавчої бази охорони здоров'я у відповідність до реальної економічної ситуації в країні; збереження кадрових ресурсів та інфраструктури в обсягах, адекватних потребі; пріоритет первинної медико-санітарної допомоги.

Мають бути створені такі «правила гри», щоб будь-які заходи з доведеною ефективністю щодо збереження здоров'я були економічно вигідними для всіх «гравців»: держави, підприємців/роботодавців, системи ОЗ та громадян. І навпаки — щоб будь-які дії, що призводять до погіршення здоров'я (або підвищують ризик цього), стали категорично нерентабельними. Окремий аспект — мінімізація або усунення шкідливого екологічного впливу виробництва. Згідно з Рамковими умовами суспільної відповідальності підприємств в ЄС (Green paper 2001), економічний інтерес не повинен бути вищим від безпеки та здоров'я людей та збереження довкілля. Не слід забувати і про вітчизняні напрацювання: досвід «шефського» опікування підприємствами закладами ОЗ, підтримки профілактичних і оздоровчих заходів. Тому вкрай необхідні економічні важелі впливу на користь «здорових» підприємств, регламентовані державою стимули та пільги (наприклад, тим, які спрямовують частину прибутку на медичне страхування).

Потрібне систематичне оцінювання впливів на здоров'я, пов'язаних із стрімкою зміною соціально-економічної ситуації в країні та окремих регіонах, умов навколишнього середовища.

Застосовуючи зарубіжний досвід реалізації принципів соціальної ринкової економіки в сфері охорони здоров'я, не слід забувати про творче використання національних практик (від земської медицини до окремих положень радянської системи Семашка). Відставання України має і свої переваги — ми можемо вчитися на чужих помилках.

І репліка наприкінці. Для планування будь-яких стратегічних заходів потрібне чітке уявлення про обсяги потреб у медичній допомозі, лікувально-профілактичних закладах, кадрах, неможливе без знання реальної кількості населення в країні та її регіонах. Дані Держстату України про 42,8 млн наявного населення України (без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя) станом на 1.07.2015 р. недостовірні через такі причини: значний час, що минув з останнього всеукраїнського перепису населення (2001 р.); несистематична реєстрація процесів переміщення в країні та за її межі, пов'язаних із сучасною соціально-економічною ситуацією; недооблік демографічних подій у зоні проведення антитерористичної операції. Тому проведення чергового Всеукраїнського перепису є нагальним.

Література

EU SILC survey (2013). Quality of life in Europe — facts and views — overall life satisfaction. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Quality_of_life_in_Europe_-_facts_and_views_-_overall_life_satisfaction.

Green paper (2001). Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility. Brussels, Commission of the European Communities, 18 July.

Health 2020: the European policy for health and well-being. <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-policy/health-2020-the-european-policy-for-health-and-well-being>.

Принципы (1983). Двенадцать принципов организации здравоохранения для любой национальной системы здравоохранения, приняты 17-й Всемирной медицинской ассамблеей, Нью-Йорк, США, октябрь 1963 г., внесены поправки 35-й Всемирной медицинской ассамблеей, Венеция, Италия, октябрь 1983 г. // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/990_004.

ПРООН (2014). Розвиток, орієнтований на громаду, покращить якість життя в Україні. <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/articles/2014/05/20/- .html>.

Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2014 році: стат. збірник (2015). К., Держстат України, 149 с.

Семенова В.Г. (2006). Демографический кризис в России с позиций обратного эпидемиологического перехода: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра экон. наук: специальность 08.00.05 — Экономика и упр. нар. хоз-вом. Ин-т соц.-полит. исслед. РАН. М., 50 с.

Стратегія (2015). Національна стратегія реформування системи охорони здоров'я в Україні на період 2015–2020 років. К., 41 с. <http://healthsag.org.ua/strategiya/>.

Сунь-дзи (2015). Мистецтво війни / Пер. з китайської та коментар С. Лесняк. Львів, Видавництво Старого Лева, 110 с.

Штекель М. (2015). Як рахують загиблих на сході України – офіційно та неофіційно. <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26880181.html>.

Розділ 6

Державно-приватне партнерство в контексті реформи соціальної політики

Олександр Длугопольський

1. Вступ

Головною проблемою розвитку сучасних економічних систем стає неможливість підтримання належного рівня добробуту населення за умов перманентних фінансово-економічних та соціально-політичних криз, яких на початку XXI століття у світовій економіці накопичилось уже чимало. Зростаючі вимоги громадян до урядів своїх країн у питаннях соціального забезпечення часто вступають у протиріччя із реаліями економічного розвитку, особливо в контексті міжнародних порівнянь із державами Старої Європи. Однак навіть високорозвинені країни Заходу сьогодні уже неспроможні задовольнити увесь спектр потреб власних громадян виключно через державний бюджет. Спільна відповідальність уряду, корпоративного сектору та індивідуумів за добробут набуває все більшого значення та стає об'єктивною необхідністю в умовах кризи державних фінансів, глобальних фінансових дисбалансів та глибокої майнової й соціальної нерівності.

Права людини на соціальний захист та соціальне забезпечення зафіксовані у низці міжнародних документів з прав людини. Це, зокрема: Загальна Декларація прав людини, ст. 22 (1948 р.), Конвенція Міжнародної організації праці «Про мінімальні норми соціального забезпечення» № 102 (1955 р.), Міжнародний пакт «Про економічні, соціальні та культурні права», ст. 9 (1966 р.), Європейська соціальна хартія (1965 та 1996 рр.) тощо. В Україні, крім зазначених документів, соціальні права громадян закріплені у Конституції України (ст. 1, 17, 24, 46, 48, 52, 53) та низці спеціальних законів. Проте соціально-економічна криза вітчизняної економіки, військово-політичний конфлікт на Сході країни, анексія частини території України Російською Федерацією та зволікання із проведенням болючих, однак необхідних реформ в усіх галузях української економіки спричиняють чимало проблем із якісним забезпеченням соціальних гарантій громадянам країни, встановленням чіткого переліку категорій тих, хто потребує пріоритетнішого соціального захисту за умов обмеженості ресурсів, усуненням корупційної складової соціальної політики тощо. Отже, на порядку денному стоїть питання модернізації соціальної політики України, яка виявилась малоефективною та потребує суттєвих реформ в напрямку залучення більшої кількості інституцій до її проведення та поширення ідеї державно-приватного партнерства у соціальній сфері.

2. Соціальні проблеми в Україні

На сьогодні в Україні стосовно соціальної сфери сформувались достатньо чіткі погляди, згідно з якими вона визнається як беззаперечний тягар економічних реформ, малоефективне та інертне поле діяльності, яким повинен опікуватись виключно інститут держави, і ця сфера більшою мірою потребує, ніж віддає. Наголосимо на кількох ключових аспектах, що є поширеними у сприйнятті соціальної сфери в Україні:

- низька ефективність та надмірна витратність соціальної сфери (ігнорування ролі людського та соціального капіталів), що обумовлює потребу в масштабному залученні ресурсів для задоволення соціальних потреб;
- фінансування соціальної сфери переважно із державного та місцевих бюджетів за нерозвинутої системи формування інших джерел фінансування соціальних послуг із залученням корпоративного та некомерційного секторів економіки;
- отримання бізнесовими структурами конкурентних переваг за рахунок нехтування соціальною відповідальністю, що проявляється у повільному збільшенні офіційної заробітної плати, використанні системи «зарплат у конвертах», нехтуванні несприятливими та екологонебезпечними умовами праці;
- відсутність реально функціонуючого ринку праці, що зумовлює неадекватність механізмів регулювання попиту і пропозиції працівників на вітчизняному ринку, низьку внутрішню мобільність, зниження ефективності використання робочої сили;

- відсутність належної динаміки продуктивності праці, за якої зростання заробітної плати (а відтак, і соціальних відрахувань) обумовило прогресуюче вилучення потенційних інвестиційних ресурсів підприємств на потреби поточного споживання;
- нерозвиненість механізмів трансформування доходів населення у заощадження.

Ліберальний підхід на сьогодні є домінуючим в соціальній політиці України, однак вітчизняні соціально-економічні умови не відповідають стандартам ліберальної моделі (таблиця 6.1). Ринково-ліберальна модель реалізації соціальної політики потребує наявності відповідних економічних умов та розвинутого ринку, а також поетапного втілення відповідних реформ і здійснення превентивних заходів для забезпечення мінімальних життєвих стандартів.

Таблиця 6.1. **Риси ринково-ліберальної та державно-регламентованої моделей економічного розвитку**

Ринково-ліберальна концепція	Державно-регламентована концепція
Роль держави в економіці	
Мінімальне втручання уряду в економічні процеси, пріоритет приватної власності, обмеження державних інвестицій соціальною сферою та інфраструктурою	Розвинутий державний сектор економіки, державне регулювання цін, тарифів, активне використання механізмів державних замовлень й закупівель, масштабна бюджетна підтримка науки, освіти, охорони здоров'я
Фінансово-бюджетна та монетарна політика	
Пріоритет збалансованих бюджетів, скорочення державної заборгованості, обмеження грошової маси	Регульовані бюджетні дефіцити, позикове фінансування інвестицій, помірні інфляція на рівні 5 % річних
Соціальна політика	
Створення робочих місць, адресна соціальна підтримка, діяльність приватних страхових компаній та пенсійних фондів	Державні гарантії стандарту життя та рівня зайнятості, розвинуті державні системи пенсійного забезпечення та соціального страхування
Зовнішньоекономічна політика	
Політика вільної торгівлі (фритредерство) за спорадичних тарифних й нетарифних обмежень зовнішньоекономічних зв'язків	Політика протекціонізму засобами митних тарифів, квотування й ліцензування експортно-імпортних операцій, використання ембарго

Джерело: Андрущенко 2000, с. 35.

Сьогодні в Україні 13 млн пенсіонерів (серед яких близько 3 млн осіб з обмеженими можливостями, 2 млн чорнобильців, близько 1,5 млн ветеранів Другої світової війни) залежать від державної підтримки. Цей список, на жаль, поповнюється людьми, постраждалими під час Революції гідності 2013–2014 рр., АТО на сході країни з 2014 р., вимушеними переселенцями. І хоча матеріальне становище громадян України ще у 2013 р. було суттєво вищим, ніж у період існування адміністративно-командної економіки СРСР, що підтверджує порівняльний аналіз їх купівельної спроможності за часів незалежної України та колишнього СРСР (таблиця 6.2), військово-політичні та соціально-економічні проблеми України 2014–2015 рр. суттєво змінили цю картину. За нових умов широта охоплення та якість соціальної політики стали найактуальнішою проблемою.

Таблиця 6.2. **Купівельна спроможність громадян України у 2013 р. та колишнього СРСР у 1976 р.**

Товари	Ціни		Одиниці на зарплату		Одиниці на пенсію		Зміна купівельної спроможності	
	СРСР (крб)	Україна (грн)	СРСР (крб)	Україна (грн)	СРСР (крб)	Україна (грн)	Зарплата, %	Пенсія, %
Хліб білий (батон)	0,13	3,80	992	891	365	388	-10	+6
Масло, 1 кг	3,40	63,00	38	54	14	23	+41	+87
Молоко, 1 л	0,26	8,20	496	411	183	179	-17	-2
Ковбаса (лікарська), 1 кг	2,30	56,90	56	59	21	26	+6	+25
Курка, 1 кг	1,90	23,00	68	147	25	64	+116	+156
Свинина, 1 кг	2,00	50,00	65	68	24	29	+5	+24
Телятина, 1 кг	3,00	66,00	43	51	16	22	+19	+41
Майонез, 1 л	1,88	22,90	69	148	25	64	+115	+155
Яйця. 10 шт.	1,30	10,00	99	337	37	147	+239	+301
Олія, 1 л	3,65	22,10	35	153	13	67	+333	+412
Картопля, 1 кг	0,10	3,90	1290	868	475	378	-33	-20
Апельсини, 1 кг	1,40	9,00	92	375	34	163	+307	+381

Джерело: Павлова 2015, с. 81.

Існуючий рівень соціального захисту сьогодні знецінюють стрімкі інфляційні процеси та недосконала інституційно-правова база соціальної політики. За умов обмеженості ресурсів центрального та місцевих бюджетів усе більше значення в інституційному регулюванні соціальної політики України відіграють недержавні соціальні інститути (профспілки, громадські організації, благодійні фонди та волонтерські рухи), а також великі корпорації. Саме цим інститутам більшою мірою притаманні ознаки соціального капіталу, який на сьогодні в Україні набув стрімкого розвитку.

3. Японський досвід забезпечення добробуту

У цьому контексті достатньо показовим є досвід Японії, яка доволі ефективно використовує активність практично всіх секторів економіки у підтримці добробуту громадян, не покладаючись виключно на державу. Яскраві приклади вдалого поєднання приватної ініціативи із державним фінансуванням соціальних допомог реалізовано у Мусасіно (Musashino city) та Мітуґі (Mitugi town). Так, наприклад, Мусасіно став першим містом Японії, в якому були запроваджені особисті соціальні послуги для літніх людей, оплачувані волонтерські роботи та введена специфічна іпотечна система. У 1961 р. в місті побудовані перші громадські будинки допомоги, а із 1973 р. запрацювала т.з. система «харчування на колесах». У 1975 р. був побудований перший будинок інтенсивної терапії для літніх «Yogo» (у таких будинках у середині дев'яностих вже проживало 3,32 % літніх громадян міста). З 1980 р. система державної соціальної опіки була доповнена послугами догляду за місцем проживання. У 1981 р. було створено Musashino Welfare Corp., яка вперше запропонувала систему фінансування соціального захисту через іпотеку для літніх, а у 1982 р. запрацював центр невідкладної інформаційної допомоги для людей похилого віку (Aspalter 2001; Backer 2013).

У 1996 р. особисті соціальні послуги для літніх були об'єднані із послугами для інвалідів, а окремі будинки для проживання самотніх пенсіонерів були вдало інтегровані у студентські

гуртожитки як символ нормального співіснування молоді та людей похилого віку. Загалом, унікальність цього експерименту полягала у такому:

- запроваджено систему соціальних послуг за місцем проживання літніх громадян;
- державні послуги вдало доповнено приватними, що характеризуються більшою гнучкістю та швидкістю надання, оскільки соціальні працівники в такій системі розглядають своїх клієнтів як споживачів, звертаючи особливу увагу на їх потреби;
- у процес надання соціальних допомог залучено інститути «третього» (некомерційного) сектору (наприклад, неприбуткові організації, волонтерів);
- поширено практики продуктивного добробуту (зокрема, створено центри здоров'я, проведено активну волонтерську роботу, підтримано соціальну активність літніх громадян);
- запроваджено неординарну систему іпотечного фінансування.

Оскільки до 80 % японських пенсіонерів проживають у власних будинках, які коштують досить дорого, то Musashino Welfare Corp. почала видавати позики для літніх, що закладали своє житло, які спрямовували переважно на оплату послуг догляду вдома. Коли пенсіонер помирав, іпотечне житло викупувалось, і якщо нащадки не погашали отриманого кредиту, власність на житло переходила до корпорації. Отже, філософія реформ у сфері добробуту полягала у тому, щоб забезпечити нормальний рівень життя в місті для літніх та інвалідів.

Інше місто — Мітуґі у префектурі Хіросіма — показало ефективну інтеграцію інституційного державного соціального захисту із допомогою за місцем проживання, а медичних послуг — із індивідуальним соціальним доглядом для літніх. Проблемою було те, що частка літніх громадян міста у 2000 р. вже становила 24 %, тоді як у 2015 р. очікуване зростання їх частки становить 30 % населення міста, що вимагає негайного проведення соціальних реформ. З 1984 р. в місті запрацював Mitugi Town Health Management Center, що надавав інформаційні послуги з охорони здоров'я, медичні послуги (діагностика та отримання медичної допомоги), догляд за місцем проживання і реабілітаційний тренінг літніх (зокрема, короткострокове домашнє відвідування, денний догляд, послуги з годування та дотримання гігієни). В результаті дії такої програми кількість прикутих до ліжка літніх в місті зменшилась з 56 до 18 осіб протягом 1980—1985 рр., а тих, хто проживає вдома, зросла з 1489 до 1867 осіб протягом 1980—1992 рр. (Aspalter 2001).

Достатньо неординарною ініціативою було створення у місті т.з. «Welfare Bank system» — системи соціального обміну послугами, згідно з якою молоді люди допомагають старим і немічним, заробляючи собі певну кількість «балів на старість» для того, щоб мати право на аналогічний догляд при досягненні ними пенсійного віку чи у випадку важкої хвороби. Такий банк добробуту надає спектр послуг: догляд вдома (транспортування, прибирання); інституційна допомога (візити до лікарень); послуги з харчування (приготування їжі та годування). Таким чином, у Мітуґі неприбутковий недержавний «Social Welfare Council» та волонтери відіграють важливу роль у доповненні державних соціальних послуг для літніх громадян. Загалом наведені приклади успішного соціального розвитку японських міст демонструють якісно нову філософію досягнення добробуту через механізми розвитку т.з. продуктивного добробуту (welfare mix, productive welfare).

4. Соціальна відповідальність та спільні цінності

В Україні порівняно нещодавно представники бізнес-середовища почали усвідомлювати важливість корпоративної соціальної відповідальності (Corporate Social Responsibility — CSR), а також необхідності створення спільної цінності (Creating Shared Value — CSV). До основ соціально відповідального бізнесу можна відносити як створення нових робочих місць, забезпечення стабільної зайнятості, турботу про працівників, фінансування наукових та освітніх проектів, вирішення екологічних та інших глобальних проблем людства, так і сумлінну сплату податків, виконання вимог міжнародного і національного законодавства тощо. Створення спільної цінності можна розглядати як певний обов'язок ділових кіл діяти відповідно до встановлених норм та правил, що потребують виконання вимог, які виходять за межі безпосередніх фінансово-економічних інтересів корпорацій (таблиця 6.3).

Таблиця 6.3. Концепції CSR та CSV

Ознаки	Соціальна відповідальність (CSR)	Спільна цінність (CSV)
Цінність	Приносити добро	Забезпечення користі для економіки та суспільства у порівнянні з витратами
Цілі	Філантропія, сталий розвиток, громадянське суспільство	Спільні цінності для компанії та суспільства
Поштовх	Незалежно чи у відповідь на зовнішній тиск	Безпосередньо пов'язане із конкуренцією
Прибуток	Окремо від максимізації прибутку	Безпосередньо пов'язане із максимізацією прибутку
План дій	Визначається за зовнішнім звітуванням або особистими перевагами	Визначається для конкретної компанії та розробляється всередині неї
Бюджет	Вплив обмежено корпорацією та CSR-бюджетом	Увесь бюджет компанії перепланується
Приклад	Придбання на основі чесної торгівлі	Зміна структури закупівель, спрямована на покращення якості та підвищення продуктивності

Джерело: Павлова 2015, с. 139.

Яскравими представниками бізнес-середовища, які на практиці використовують концепцію CSV, є Google, Microsoft, Nestle, IBM, Samsung, Intel, Microsoft, P&G тощо. Так, наприклад, IBM реалізує проект із розв'язання проблем міст за допомогою експертів компанії, P&G — проект із покращення життя молоді та дітей у 120 країнах через очищення води, щеплення та постачання ліків, а Microsoft — проект із навчання молоді інформаційним технологіям з метою покращення їх можливостей у працевлаштуванні. Компанія «Самсунг Електронікс Україна» започаткувала програму «Students Internship», що полягає в офіційному оплачуваному стажуванні для студентів ВНЗ технічного спрямування. Компанія «Нестле Україна» основними цілями свого розвитку визначила: довгостроковий розвиток бізнесу перед короткостроковими прибутками; дотримання законів як найефективніший спосіб забезпечення соціально-відповідальної діяльності; постійне навчання кадрів; створення довгострокових стійких цінностей для акціонерів, співробітників, споживачів та бізнес-партнерів за допомогою виробництва та маркетингу її продуктів. Якість продукції є головною корпоративною цінністю, яка відповідає не лише стандартам ISO, але й вимогам внутрішньої Системи менеджменту якості компанії (NQMS), що базується на чотирьох елементах:

- застосування процесного підходу до NQMS, в якому всі ланки «ланцюга створення вартості» відповідають за досягнення цілей із якості;
- каскадування загальних та специфічних для окремих продуктів стандартів якості з Центру до кожного окремого структурного підрозділу та функції, паралельно з імплементацією їх локальним менеджментом з врахуванням специфіки кожного ринку;
- забезпечення відповідності локальним вимогам та вимогам компанії, з застосуванням чіткої комунікації на основі фактів, та підтвердженою системою внутрішніх та зовнішніх незалежних аудиторів;
- здійснення програм постійного покращення з метою максимального задоволення покупців та споживачів (Створюючи спільні цінності, 2013).

В Україні в рамках глобальної програми «Здорові діти» (Nestle Healthy Kids) — запровадження програм навчання, спрямованих на розвиток культури правильного харчування та здорового способу життя — реалізуються програми «Абетка харчування» для забезпечення здоров'я учнів шкіл, «IAAF Kids' Athletics» для пропагування важливості розвитку фізкультури і спорту, «Господар» для забезпечення сталого розвитку сільського господарства, а також низка проектів із захисту навколишнього середовища.

Однак не лише представники бізнесу повинні долучатись до соціальної політики, особливо за умов воєнно-політичного конфлікту в Україні. Вагомим елементом трансформації соціальної сфери є громадський сектор, який на сьогодні вже виступає активним учасником соціального захисту та соціального діалогу через активізацію профспілкового та волонтерського рухів, залучення громадських організацій до всіх рівнів прийняття управлінських рішень. Проте й сьогодні Україна залишається скоріше не соціальною, а патерналістсько-олігархічною державою із орієнтацією на захист інтересів великого капіталу. Партнерські взаємовідносини інститутів державної влади із профспілками, роботодавцями та волонтерами в сфері соціальної відповідальності так і не налагоджені.

5. Висновки і пропозиції

Резюмуючи, зазначимо, що глобальна економіка змушує сьогодні по-новому дивитися на безліч соціально-економічних викликів, переосмислювати і часто «ламати» усталені десятиліттями стереотипи. Ми спостерігаємо кризу державних фінансів, зростаючі вимоги населення до кількості та якості суспільних благ, тотальне марнотратство в державному секторі, відсутність мотивів до економії бюджетних коштів. За цих умов досвід країн, в яких соціальний захист забезпечується усіма зацікавленими сторонами, а не лише інститутом держави, корисний не тільки для країн пострадянського простору, а й для високорозвинутих країн ЄС, які часто потрапляють у «пастку соціальної держави». Підміна економічних цілей розвитку соціальними, острах політиків втратити популярність у виборців часто стають на заваді прогресивним, хоча і болючим, соціально-економічним реформам з метою розвитку в багатьох розвинутих країнах.

Соціальна справедливість, соціальна солідарність та високі стандарти соціального захисту населення України потребують розв'язання таких першочергових завдань:

- зменшення соціальної нерівності та майнового розшарування за усіма соціально-економічними показниками, створення необхідних умов для детінізації заробітних плат в корпоративному секторі економіки через, наприклад, запровадження накопичувальної пенсійної системи, популяризацію концепцій CSR та CSV;
- гарантування зростання рівня зайнятості та скорочення безробіття через формування стимулів до високопродуктивної суспільної праці та надання соціальних гарантій економічно активній частині населення;
- запровадження активних заходів соціального захисту та створення організаційно-економічного механізму, який би сприяв зменшенню частини населення, яка потребує соціальної допомоги, із залученням до реалізації спільних програм усіх секторів економіки на основі механізму державно-приватного партнерства.

Література

Aspalter Ch. (2001). Welfare State Systems in Japan and China: Past Changes and Future Challenges. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1732875>.

Backer A. (2013). The Japanese Welfare State. Private Social Expenditure in the Context of Corporate Social Responsibility: the Implications of its Rise in Relation to Public Social Spending // Backer-in-Law. Vol. 4.

Андрущенко В.Л. (2000). Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів. Львів, Каменярь, 305 с.

Конституція України (1996). <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

Павлова Л.О. (2015). Політико-економічний аналіз системи соціального захисту населення в Україні: дис. на здобут. наук. ступ. канд. економ. наук. Львів, ЛНУ ім. І.Франка.

Створюючи спільні цінності (2013). Звіт компанії «Нестле Україна» щодо сталого розвитку та створення спільних цінностей.

Розділ 7

Нові стандарти соціальної відповідальності бізнесу

Ольга Іваницька

1. Вступ

Соціальна відповідальність бізнесу є однією з передумов входження в європейський та світовий простір, досягнення стабільності в державі та налагодження ефективних відносин між усіма суб'єктами державної влади.

Під соціальною відповідальністю бізнесу розуміють принципи, механізми та дії підприємця, які передбачають побудову такої моделі взаємовідносин із суспільством, органами влади, населенням, іншими підприємцями, коли досягається узгодження та/або задоволення соціальних, економічних, фінансових, етичних інтересів усіх сторін при частковій або повній компенсації ринкових обмежень.

Соціальної спрямованості дотримується більшість підприємців, інколи в прихованому вигляді: при реалізації власних економічних інтересів вони досягають суспільних результатів, яких і не планували отримати. Водночас суспільство ставиться до підприємця, його діяльності та продукції, що він виробляє та пропонує на ринку, відповідно до того, як і на якому рівні він може вирішити ті завдання, що становлять інтерес для певних соціальних груп. Зокрема, населення «голосує» за певні товари та послуги своїм споживчим попитом, що робить соціально відповідальний бізнес конкурентоспроможнішим. За даними опитувань, у зарубіжних країнах близько 70 % споживачів обирають продукти соціально відповідального підприємця, а 20 % споживачів готові платити за них на 10 доларів вище середньоринкової ціни (Выговский 2010).

В умовах глобалізації та інтеграції розвинена країна має дотримуватись певних стандартів соціальної відповідальності бізнесу (СВБ), які, починаючи з 1990-х рр., були предметом докладання зусиль багатьох міжнародних структур. Необхідність розробки таких стандартів обумовлена реалізацією можливості порівняти результати, що їх досягнуто різними країнами та підприємствами, а також оцінити ефекти від впровадження СВБ. В основу розробки стандартів СВБ покладено формування принципів, правил і механізмів забезпечення суспільної довіри, партнерства та соціального розвитку. Відповідно до нових тенденцій виникла концепція «трьох Р», де виділено ключові складові підприємництва: робота на прибуток (profit); турбота про персонал, клієнтів та партнерів (people); заходи, спрямовані на захист довкілля (planet).

В Україні сприйняття важливості підвищення рівня СВБ пов'язане із зростаючим дефіцитом ресурсів державного та місцевих бюджетів. Особливо важлива реалізація принципів СВБ з боку великих корпорацій, які мають значний вплив на соціально-економічний розвиток країни чи певного регіону. Вони можуть виступати державними агентами, що отримали повноваження на реалізацію певних делегованих ним державою завдань і функцій. Але найбільш значима соціальна роль бізнесу полягає в сприянні розвитку місцевої громади, оскільки саме в межах району, села та селища нагромаджуються численні проблеми, неможливість вирішення яких пов'язана із браком коштів, відсутністю технічної допомоги та кваліфікованих працівників. З'явилась необхідність створення підприємцями мережі надання соціальних послуг на умовах формування взаємовигідного довгострокового партнерства із суспільством і державними та місцевими органами влади. Робота у цьому напрямі має бути підпорядкована внутрішньому аудиту та зовнішньому звітуванню перед суспільством.

В цьому розділі звернімось до питання про чинні міжнародні стандарти із соціальної звітності бізнесу. На прикладі Керівництва організації Global Reporting Initiative розглянемо структуру інформації, яку відкритий та соціально відповідальний бізнес має надавати щодо своєї діяльності. Уряди розвинених країн стимулюють підприємців до втілення принципів соціальної відповідальності. З урахуванням їх практики визначимо можливі шляхи та інструменти підвищення прозорості та відповідальності українського бізнесу.

2. Стандарти соціальної звітності: міжнародна практика

Одним з принципів дотримання СВБ є підзвітність, а інструментом, який визначає вплив компанії на забезпечення сталого розвитку суспільства, є соціальна звітність. За визначенням Всесвітньої бізнес-ради зі сталого розвитку (WBCSD), соціальна звітність — це добровільне надання інформації про соціальні, економічні та екологічні результати діяльності компанії, яка готує таку інформацію відповідно до однієї з систем показників результативності та представляє її в публічному доступі всім зацікавленим сторонам. Сьогодні йдеться вже про новий погляд на підзвітність, який фокусує увагу на з'єднанні людей різними способами для побудови нової системи цінностей для стейхолдерів та її капіталізації (Engen, DiPiazza 2005).

Перші соціальні нефінансові звіти були створені європейськими компаніями ще у 70-і рр. минулого століття⁹ (Шохин 2006, с. 13). Проте тоді про стандарти¹⁰ СВБ не йшлося: перші наміри уніфікації нефінансової звітності було оголошено на початку 90-х років. Однак міжнародні організації відпрацьовували ключові моменти, що були пов'язані із СВБ.

Основоположним документом, якій містить принципи складання соціальної звітності, є Глобальний Договір ООН (набув чинності у 2000 р.), члени (підписанти) якого складають Звіт про прогрес. Серед інших документів зазначимо спільні документи Цільової групи з прозорості та боротьби з корупцією «Великої двадцятки» (G20) та «Ділової двадцятки» (B20), Принципи ООН щодо відповідальних інвестицій, Керівні Принципи ООН щодо дотримання прав бізнесу та людини, Конвенцію ООН з прав дитини, Всесвітню Декларацію прав людини, конвенції Міжнародної організації праці, Кодекси корпоративної поведінки, Європейську декларацію бізнесу проти соціальної ізоляції, «Зелену книгу про корпоративну соціальну відповідальність» Європейської Комісії, керівництва Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) з питань корпоративного управління та ін.

Сформовано низку міжнародних стандартів серій ISO 14000, AA1000, SA8000. Зокрема, стандарт ISO 14001 був запропонований Міжнародною організацією зі стандартизації для визначення вимог щодо впровадження системи екологічного менеджменту. Стандарти серії Social Accountability 8000 (SA8000) забезпечують визначення етичних критеріїв виробництва товарів і послуг. Стандарт AccountAbility 1000 (AA1000) встановлює вимоги до процедур і критеріїв вимірювання результатів діяльності компаній з етичних позицій, за якими може здійснюватися соціальний і етичний аудит їх діяльності.

Ключові аспекти дотримання стандартів соціальної звітності — це: зростання якості життя, зокрема якості робочої сили, що досягається підвищенням кваліфікації працівників, стимулюванням саморозвитку та освіти впродовж життя; ведення діяльності, що не порушує рівновагу довкілля; допомога вразливим верствам населення.

Для оцінки ефективності реалізації бізнесом політики соціальної відповідальності розроблено низку показників, за якими здійснюється моніторинг і контроль соціальної діяльності компанії. Зокрема, систему показників ООН можна згрупувати таким чином:

- група показників соціальної відповідальності перед працівниками: умови праці порівняно із середньогалузевими, оплата праці, виплати премії, плинність кадрів, проведені тренінги та результати навчання, відпрацьовані понаднормові години, структура робочої сили в гендерному та віковому розрізі, кількість робітників-інвалідів, кількість інцидентів на робочому місці, оцінка працівниками своєї компанії;
- група показників охорони довкілля: вплив та витрати на захист навколишнього середовища, використання вторинної сировини, споживання енергії та енергоефективність, утилізація відходів, кількість штрафних санкцій за невиконання екологічних нормативів;

⁹ У 50–60-х роках минулого століття поняття «корпоративна соціальна відповідальність» сприймалась як допомога власному персоналу та місцевим органам влади, і лише починаючи з 70-х років це поняття було розширено до взаємодії із суспільством та вирішення його екологічних проблем.

¹⁰ Зауважимо, що є два розуміння поняття «стандарт»: документ, прийнятий міжнародною (регіональною) спільнотою для здійснення внутрішнього та зовнішнього аудиту; документ (керівництво, ініціатива), розроблений як стандарт, але такий, що не має офіційного статусу. У тексті переважно йдеться про другу форму документа.

- група показників поведження компанії на ринку: рекламації покупців, скарги на недоброросовісну рекламу, штрафні санкції антимонопольного комітету, надання споживачам кращого сервісу (СВБ 2005, с. 27).

Існують численні методики укладання соціальних звітів, затверджені національними урядами (наприклад, AS8003 — австралійський стандарт із корпоративної соціальної відповідальності). Ухвалено багато галузевих стандартів (наприклад, Керівництво з добровільної звітності в сфері розвитку компаній нафтогазової галузі, Стандарт всесвітньої прозорості EITI для видобувної промисловості, галузеві стандарти GRI тощо). Також низка стандартів містить не лише показники вимірювання та оцінки результатів, а й рекомендації щодо ведення менеджменту, процесів управління й аудиту. Сьогодні компанії можуть використовувати при підготовці нефінансової соціальної звітності будь-які керівництва та стандарти; кілька керівництв одночасно; дотримуватись частини стандартів. Як відомий приклад таких керівництв розгляньмо стандарти соціальної звітності Global Reporting Initiative.

3. Стандарти GRI

Однією з міжнародних організацій, яка розробляє та впроваджує стандарти соціальної звітності, є Global Reporting Initiative (GRI). Ця організація була створена у 1997 р. в США. GRI представила на власному сайті місію, яка полягає в тому, щоб за допомоги публічно доступних керівництв GRI зробити звітність зі сталого розвитку стандартною практикою. У своїй діяльності компанія орієнтується на організації та підприємства, що здійснюють позитивний вплив на економічну, екологічну, соціальну та управлінську складові виробництва, а також дотримуються принципів прозорості та підзвітності (GRI 2015a).

Стандарти та рекомендації GRI постійно переглядаються, доповнюються та розширюються. У 2013 р. на Глобальній конференції зі сталого розвитку та звітності громадськості була представлена в остаточній редакції четверта версія Керівництва GRI (G4). Версія G4 акумулює глобальний досвід, накопичений при використанні попередніх версій Керівництва GRI, та поглиблює основу для подальшого запровадження стандартів при реалізації концепції сталого розвитку (рисунок 7.1).

Один з підходів, реалізований у новому Керівництві GRI G4 (2013 р.), — публікувати лише значиму для зацікавлених сторін інформацію (за принципом «краще менше, та краще»). Компанії можуть звітувати за найбільш важливими групами показників, що безпосередньо впливають на їх діяльність, взаємовідносини роботодавців та найманих працівників і вирішення суспільних проблем. Замість розкриття великої кількості показників акцент переміщується у бік якісного аналізу діяльності на благо суспільства та його членів. Перевагою нового підходу є те, що після збору даних і розрахунку індикаторів компанія може легко відстежити свої недоліки та упущення, які ще можна виправити та розвинути. Водночас, звітність за GRI G4 дозволяє дізнатися про досягнення, які були раніше приховані або яким не приділялась належна увага.

Сьогодні стейкхолдерами GRI є більше 600 організацій світу, які беруть активну участь у формуванні нових підходів і версій Керівництва. Станом на червень 2014 р. понад 5 тис. організацій приєдналися до практики складання звітів за методикою GRI та використовують Керівництва GRI у своїй діяльності.

Нещодавно GRI оголосила про наміри розпочати новий проект «Звітність 2025» (Reporting 2025). Його особливістю буде спрямованість не лише на допомогу в підготовці та публікації звітів, а й на покращення процесу прийняття обґрунтованих рішень менеджментом компанії та іншими зацікавленими сторонами (GRI 2015b).

4. Регулювання процесів запровадження соціальної відповідальності бізнесу: досвід розвинених країн

У розвинених країнах світу існує велике різноманіття підходів до державного регулювання процесів впровадження принципів корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). Найбільше розповсюдження вони знайшли в Європі (з лідерством Великої Британії), Північній Америці та Австралії. Поштовх до активного розвитку КСВ в Азії було надано в таких країнах, як Японія та Південна Корея.

Категорія	Економіка	Навколишнє середовище		
Аспекти	<ul style="list-style-type: none"> • Економічна результативність • Присутність на ринках • Непрямі економічні впливи • Практики закупівель 	<ul style="list-style-type: none"> • Матеріали • Енергія • Вода • Біорізноманіття • Викиди • Стічні води та відходи • Продукція та послуги • Відповідність вимогам • Транспорт • Загальна інформація • Екологічна оцінка постачальників • Механізми врегулювання екологічних скарг 		
Категорія	Соціальна сфера			
Підкатегорії	Трудові відносини і гідна праця	Права людини	Суспільство	Відповідальність за продукцію
Аспекти	<ul style="list-style-type: none"> • Зайнятість • Взаємовідносини співробітників і керівництва • Здоров'я і безпека на робочому місці • Навчання і освіта • Різноманітність і рівні можливості • Рівна винагорода для жінок і чоловіків • Оцінка практики трудових відносин постачальників • Механізми оскарження практики трудових відносин 	<ul style="list-style-type: none"> • Інвестиції • Недопущення дискримінації • Свобода асоціації і ведення колективних переговорів • Дитяча праця • Примусова / обов'язкова праця • Практика забезпечення безпеки • Права корінних і нечисленних народів • Оцінка дотримання прав людини постачальниками • Механізми оскарження порушень прав людини 	<ul style="list-style-type: none"> • Місцеві громади • Протидія корупції • Державна політика • Антиконтурентна поведінка • Відповідність вимогам • Оцінка впливу постачальників на суспільство • Механізми оскарження впливів на суспільство 	<ul style="list-style-type: none"> • Здоров'я і безпека споживача • Маркування товарів і послуг • Маркетингові комунікації • Недоторканність приватного життя споживача • Відповідальність

Рисунок 7.1. Категорії та аспекти Керівництва GRI (G4). Джерело: GRI 2013, с. 9.

В Європейському Союзі приділяють значну увагу питанням втілення принципів соціальної відповідальності в діяльність компаній та організацій, її відображення в звітності. У 2004 р. ухвалено європейські директиви 2004/17 та 2004/18, які заохочують споживачів до придбання товарів саме у соціально спрямованих структур бізнесу. Зокрема, багато товарів мають спеціальні знаки та позначки, які вказують на соціально відповідального виробника. Прийнято регуляторний акт Європейського Парламенту і Ради № 1221/2009 з питань добровільної участі організацій в звітності щодо еко-менеджменту та аудиту (EMAS 2009). До грудня 2016 р. країни-члени ЄС мають змінити законодавство відповідно до Директиви 2014/95/EU Європарламенту про відкриття нефінансової та різноманітної інформації певними великими утвореннями та групами. Нові правила мають бути встановлені до великих компаній з числом працівників більше 500, яких в ЄС налічується близько 6000 структур. Відповідно до цієї Директиви, зобов'язання компаній стосуються підготовки та оприлюднення звіту про менеджмент, надання інформації про політику, управління ризиками, антикорупційні дії та боротьбу з хабарами, соціальні та трудові відносини, повагу до прав людини тощо.

Соціально орієнтоване ведення бізнесу в європейських країнах спирається на низку нормативно-правових актів, а в деяких державах — і на певні організації, що регулюють

відносини держави, бізнесу та населення. Законодавство щодо оприлюднення великими компаніями своїх соціальних звітів існує в Данії, Швеції, Норвегії, Нідерландах, Франції, Великобританії, Канаді. Понад 3000 великих європейських корпорацій щорічно звітують перед громадськістю та владою.

Європейські країни досягли різного рівня впровадження соціальної (нефінансової) звітності. Зокрема, у Франції в 1977 році було запроваджено низку соціальних показників (так званий «Соціальний звіт» або «Bilan Social») (Le bilan... 1977). Цей звіт мають робити великі компанії, з кількістю працівників понад 300 осіб, що зареєстровані у Франції. Ними оприлюднюється інформація про оплату праці, охорону здоров'я та безпеку праці, про навчання, професійну підготовку та інші дані, що відображають відносини між керівництвом і персоналом. З 1 січня 2003 р. компанії, які котируються на біржі, зобов'язані надавати соціальний звіт із охорони праці, а також оцінювати ступінь відповідності їх діяльності принципам і стандартам, затвердженим у Деклараціях Міжнародної організації праці (МОП). До великих підприємств приєднується малий та середній бізнес: у 2011 р. Всезагальна Конференція малих і середніх підприємств Франції (CGPME) оприлюднила свій перший звіт щодо дотримання КСВ. CGPME з 2008 р. випускає керівництво під назвою «Корпоративна соціальна відповідальність: можливості для малих і середніх підприємств». У Франції існує спеціальне законодавство, яке регулює економічні питання, пов'язані з соціальною відповідальністю бізнесу та її заохоченням.

Аналогічна практика існує в Бельгії. Надання соціальної звітності є обов'язковим для компаній із кількістю працівників понад 20 осіб, причому великі компанії готують повний, а малі та середні — скорочений звіт. Він подається до Національного банку Бельгії, який контролює достовірність інформації.

Діючий у Великій Британії Національний інститут стандартизації випустив стандарт для підготовки обов'язкового корпоративного соціального звіту всіх зареєстрованих у Великобританії підприємств, які котируються на біржі. Підготовка звіту регулюється законодавчо. Окрім інформації про трудові відносини, звіт містить дані про інші напрями діяльності: про охорону здоров'я, соціальні ризики, клієнтську базу, вплив на місцеву громаду, дотримання прав людини і корінних народів. У Великій Британії створена посада урядовця (міністра) з питань КСВ. Британський уряд ретельно опрацьовує механізми підвищення зацікавленості компаній в участі у соціальному житті суспільства, підтримки природоохоронних заходів, орієнтації на використання альтернативних джерел енергії та її економії, а також надання цієї інформації для широкого загалу. Про це свідчить низка законодавчих ініціатив щодо пільгового режиму оподаткування для таких підприємств та організацій.

У Німеччині реалізовано стратегічний підхід до досягнення високих показників соціальної відповідальності бізнесу, ініціатива у впровадженні якого належить широким колам підприємців. Водночас держава підтримує та стимулює ініціативи ділових структур. Зокрема, Міністерство праці та соціальних питань ФРН представило широкому загалу Національну стратегію з КСВ. Головними розділами стратегії є кліматичні зміни, забезпечення прийнятних умов праці, дотримання глобальних стандартів, стабільне споживання, громадська відповідальність тощо. Отже, КСВ включено в концепцію «Менеджмент сталості організації» (Nachhaltigkeitsmanagement) як важливу її складову. Також, в Німеччині регулярно проводяться конкурс зі КСВ, переможці якого нагороджуються престижною премією Arbeit Plus («Робота плюс»).

5. Впровадження принципів корпоративної соціальної відповідальності і стандартів соціальної звітності компаній в Україні

Запровадження принципів корпоративної соціальної відповідальності та стандартів соціальної нефінансової звітності є важливим завданням для України. Воно має переслідувати дві основні цілі: підвищення довіри суспільства до підприємницьких структур та реформування системи надання звітності відповідно до міжнародних стандартів і практик.

Більше шести років тому в Україні створено Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності», який виконує функцію провідної незалежної експертної організації з цих питань. Центр є членом Правління Глобального договору ООН (2010–2013), національним партнером CSR Europe (Брюссель) і Всесвітньої бізнес-ради зі сталого розвитку (WBCSD,

Женева). До ініціатив Центру приєдналися 38 компаній, які представляють різні сектори економіки: металургію, банківську систему, телекомунікації тощо. Серед найбільш вагомих здобутків Центру: приєднання України до розробки міжнародного стандарту з соціальної відповідальності ISO 26000; реалізація Ініціативи «Підприємство 2020: роль бізнесу в суспільстві», яка має на меті узагальнити досвід стратегічного планування найуспішніших компаній України і розробити таку національну модель співпраці бізнесу та суспільства, де компанії намагатимуться брати до уваги соціальні та екологічні питання в своїх бізнес-стратегіях; проведення різних заходів із залученням представників влади, бізнесу та громадськості.

Діяльність підприємств України передусім має базуватись на міжнародних стандартах корпоративного управління, що має слугувати основою для розвитку стандартів КСВ. Водночас, в Україні, на жаль, стандарти КСВ лише починають впроваджуватись. Так, українське законодавство та практики тільки частково відповідають міжнародним та європейським стандартам корпоративного управління в таких напрямках, як формулювання довгострокових цілей державних підприємств, наявність корпоративних етичних кодексів, кодексів корпоративного управління, наявність незалежних членів у спостережних радах (Курінна, Малярчук та ін. 2015, с. 8). Нормативне регулювання забезпечення прозорості та підзвітності компаній прийняте щодо небагатьох галузей, зокрема видобувної. Тільки окремі великі компанії, переважно сфери телекомунікацій та банківської, беруть на себе зобов'язання щодо ведення та надання соціальної звітності. Деякі компанії звітують за окремими групами показників. Отже, існує нагальна необхідність подальшого розвитку ініціатив КСВ та впровадження стандартів звітності.

Більшість вітчизняних практиків і вчених схиляється до думки, що українським компаніям при підготовці соціальної звітності доцільно орієнтуватись передусім на Керівництва GRI. Необхідність впровадження соціальної звітності за стандартами GRI в Україні обумовлена об'єктивними причинами. Зокрема, Україна має «наздоганяти» більшість країн в їх намаганнях розкрити свій потенціал корисності суспільству та звітувати перед ним. Отже, доцільно орієнтуватися на найсучасніші тенденції та стандарти в публічності надання інформації. Керівництва GRI містять деталізовану інформацію щодо підготовки звітів, що є результатом обговорення найбільш важливих питань широким колом бізнесменів, урядовців, громадськості всього світу. GRI постійно переглядає свої стандарти, вносить зміни та удосконалення. Окрім розробки вимог до розкриття інформації, GRI задає загальносвітові тренди, формуючи таким чином нову філософію управління сталим розвитком.

Для українських підприємств, у тому числі державних корпорацій, впровадження нефінансової звітності за стандартами GRI, з моєї точки зору, має такі переваги.

1. Нефінансовий звіт не повторює, а доповнює фінансовий за низкою показників.
2. Надання звітності за рекомендаціями GRI дозволяє компанії проводити внутрішній самоаналіз і самоаудит, оцінити, наскільки добре побудоване та функціонує широке коло процесів з метою забезпечення сталого розвитку організації.
3. Впровадження такої звітності дозволяє зміцнити позитивний імідж компанії, її продукції та керівництва, що призведе до підвищення попиту на товари та послуги організації. Це свого роду діяльність із формування публіситі, яка приводить до значного ефекту.
4. Звітність дозволяє вітчизняним товаровиробникам говорити із зарубіжними партнерами «однією мовою», сповідувати наближені цінності.

Існує низка завдань, які потребують вирішення для успішного впровадження GRI-стандартів в Україні.

1. В Україні потрібно на законодавчому рівні встановити низку вимог і правил складання соціальної звітності, зокрема: види та типи підприємств (за формою власності, організаційними формами діяльності, розмірами), для яких нефінансове звітування є обов'язковим; порядок пріоритетного впровадження галузевих стандартів; порядок поступового впровадження обов'язкового звітування за певними групами показників; вимоги до змістовного наповнення корпоративних сайтів; вимоги до оприлюднення інформації фірм, що торгують на біржі тощо.

2. Доцільно стимулювати навчальні заклади до навчання, підготовки та перепідготовки спеціалістів з КСВ та застосування стандартів звітності, зокрема відповідно до Керівництв GRI.

3. Слід розробити низку методичних рекомендацій та інструкцій для уніфікації форм нефінансового звіту, забезпечення можливості їх порівняння за різні періоди, за різними галузями і сферами діяльності.

4. Необхідно докорінним чином змінити практику роботи менеджменту підприємств із дотриманням міжнародних стандартів корпоративного управління, підзвітності та прозорості діяльності, зокрема впровадити стратегічний підхід, єдину інформаційну базу управління соціально-економічною діяльністю підприємства, регулярність звітування перед громадськістю, внутрішній аудит тощо.

5. Необхідно підвищувати грамотність та рівень вимогливості населення, широкого кола осіб, які зацікавлені в зміцненні довіри до компанії та налагодженні результативного діалогу.

6. Висновки

Корпоративна соціальна відповідальність має знаходити відображення у соціальній нефінансовій звітності підприємств, організацій і установ. За низкою критеріїв нефінансовий звіт має другорядний статус, він потребує більшої прозорості для підвищення довіри до нього. Наукове обґрунтування методології та організації збору, реєстрації, обробки і подання інформації про соціальну відповідальність бізнесу дозволить підвищити достовірність нефінансових звітів і рівень довіри до них. Україна має орієнтуватись на сучасні стандарти підготовки звітності, зокрема Керівництва GRI G4. Водночас, успіх руху щодо впровадження принципів, норм і стандартів корпоративної соціальної відповідальності в Україні залежить від глибини, обґрунтованості та системності підготовчих заходів, що полягають у розробці законодавчо-нормативної бази, уніфікації підходів до звітності, продуманості державних механізмів заохочення українських підприємців до підвищення рівня соціальної відповідальності та звітування, залучення широких кіл громадськості до обговорення зазначених проблем.

Література

EMAS (2009). Regulation (EC) No 1221/2009 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the voluntary participation by organizations in a Community eco-management and audit scheme (EMAS), repealing Regulation (EC) No 761/2001 and Commission Decisions 2001/681/EC and 2006/193/EC.

Engen T., DiPiazza S. (2005). Beyond Reporting: Creating Business Value and Accountability. Geneva, WBCSD, 24 p.

GRI (2013). G4 Sustainability Reporting Guidelines. Part 1. Reporting Principles and Standard Disclosures. Amsterdam, Global Reporting Initiative, 94 p.

GRI (2015a). About GRI. <https://www.globalreporting.org/information/about-gri/Pages/default.aspx>.

GRI (2015b). GRI розпочинає міжнародну дискусію щодо майбутнього звітності у сфері сталого розвитку. <http://csr-ukraine.org/news/gri-розпочинає-міжнародну-дискусію-щодо/>.

Le bilan social de l'entreprise (1977). <http://www.journaldunet.com/management/pratique/vie-de-l-entreprise/4579/le-bilan-social-de-l-entreprise.html>

Выговский А. (2010). Социальная ответственность как конкурентное преимущество. <http://www.sostav.ru/blogs/31632/1554/>.

Курінна І., Малярчук В. та ін. (2015). Прозорість і корпоративна соціальна відповідальність. К., Юстон, 47 с.

СВБ (2005). Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння та впровадження. К., ПРООН, 30 с.

Шохин А.Н. (ред.) (2006) Нефинансовая отчетность компаний, работающих в России: практика развития социальной отчетности: Аналитический обзор. М., РСПП, 108 с.

Післямова

Цінність німецької моделі соціальної ринкової економіки — не в її складових як таких. Цінність — у тому, що успішна модель — це *система* принципів, цілей, інструментів, причому не «задана на віки», а здатна змінюватися й еволюціонувати. Західній Німеччині кінця 1940-х — середини 1960-х ідеально підійшла ідея всеосяжної, фанатичної боротьби за конкуренцію на ринках. І саме ця риса стала «візитівкою» моделі соціальної ринкової економіки, за якою її впізнають у світі. Але у наступні десятиліття внутрішньоекономічний порядок денний Німеччини змістився в бік питань наростаючого безробіття і нових інструментів впливу на галузеві ринки праці. У двох перших розділах цього видання проф. Лотар Функ знайомить нас із історією виникнення таких питань і пошуками відповідей на них. Можливо, він надто оптимістично оцінює «нове економічне диво Німеччини» в сфері зайнятості, адже реформа Hartz IV породила масові зловживання¹¹, багатьом німцям стало значно важче зводити кінці з кінцями¹², а ступінь зарегульованості німецьких ринків праці міг би бути й меншим. Але знайомство з німецьким досвідом, так само як з досвідом інших країн, дає цінне розуміння того, що внутрішньо цілісні моделі розвитку здатні давати успішні відповіді на нові виклики часу — за наявності консенсусу громади щодо доцільності збереження принципів, покладених в основу цих моделей.

Що для нас, українських читачів? Ми не станемо Німеччиною, скопіювавши її модель. Але ми можемо бачити, що німецька економіка — це далеко не стереотипна схема «конкуренція + високі та справедливі доходи німців + локомотив Європи + гарні автівки + підставте потрібне». На всіх етапах формування й трансформацій «німецького економічного дива» його, в прямому сенсі слова, «творили» люди, які задіювали свою енергію, досвід, дипломатичність, фантазію, не страхалися вийти за рамки правил і шаблонів. Німецький досвід дає нам чимало прикладів нестандартних рішень, починаючи з одномоментного скасування Ерхардом майже всіх регламентів і постанов, що обмежували підприємництво (Україна зараз сподівається реалізувати щось подібне у вигляді «регуляторної гільйотини», реалізації якої прагне добитися громадська ініціатива «Нова країна») і завершуючи достатньо витонченими інструментами впливу на ринок праці. Втім, регулюючи ринок праці, Німеччина взагалі не вдається до класичного інструмента — встановлення мінімальних ставок заробітної плати. Замість цього ми бачимо чимало інших варіантів: можна поставити одержання безробітним допомоги в залежність від того, чи відвідує він курси перекваліфікації. Можна певний час виплачувати людині і допомогу, і «однорівню» зарплату. Можна створити окремий формат «мала зайнятість», в рамках якого звільнити роботодавця від належних платежів до соцстраху (чи не цей крок спричинить до виходу зарплат великої кількості українців з тіні?). Можна експериментувати з формами і розмірами соцвиплат безробітним та частково зайнятим, уважно аналізуючи й порівнюючи результати.

Так само й щодо інших порушених у виданні питань. Чи йдеться про розбудову нової системи освіти, чи про викладання економістам принципів соціального розвитку, чи про «імпорт» стандартів нефінансової звітності про соціальні результати роботи підприємств, чи про проблеми системи охорони здоров'я або соціальної політики — шлях до «міні-див» у цих питаннях складається зі сміливості, з вивчення кращого світового досвіду, адаптації його до місцевих умов, розробки необхідних інструментів (часом — дуже нестандартних), пошуку односторонніх і матеріальних, моральних, інтелектуальних ресурсів, досягнення суспільного консенсусу щодо необхідних змін та лобювання нової політики.

Тут не існує ані готових рішень, ані гарантій результату, бо економічне диво — це той «торт», для якого немає класичного рецепту. Його вигляд і смак — наслідок конкретних умов життя держави, спроб і помилок, рівня освіченості і відповідальності громадян і політиків, розуміння ними змісту та наслідків власних рішень, що часто приправлені історичним везінням. Інша річ, що дійсно необхідно «розуміти, не копіювати», прагнути долучити до свого питомого «рецепту торта» кращий світовий досвід, винайти його «родзинку» у вигляді унікальної, іноді фанатичної ідеї, що прокладе шлях до результатів, які наші нащадки вважатимуть фантастикою.

¹¹ Кормушка Hartz IV. http://www.rg-rb.de/index.php?option=com_rg&task=item&id=9166&Itemid=13

¹² Insight: The dark side of Germany's jobs miracle. <http://www.reuters.com/article/2012/02/08/us-germany-jobs-idUSTRE8170P120120208>

Інформація про авторський колектив

Євген Ніколаєв (загальна редакція) — кандидат економічних наук, доцент кафедри політичної економії, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана.

Олександр Длугопольський — доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії, директор НДІ інноваційного розвитку та державотворення, Тернопільський національний економічний університет.

Ірина Єгорченко — кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник відділу прикладних досліджень, Інститут математики НАН України.

Ольга Іваницька — доктор наук з державного управління, завідувач відділу фінансів інституційних секторів економіки, Державна навчально-наукова установа «Академія фінансового управління».

Наталія Рингач — доктор наук з державного управління, головний науковий співробітник відділу демографічного моделювання та прогнозування, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України.

Лотар Функ — доктор філософії, професор, Університет прикладних наук м. Дюссельдорф.

Executive summary

- The development of effective and politically feasible economic policy measures must take into account the analysis of **path dependency effects**. Economic policy inertia means that the decisions taken today are influenced by the decisions that were made and implemented earlier. Recommendations of experts and researchers that do not take into account these effects will likely be ignored by politicians and public servants.
- The German Social Market Economy shows that the **optimal economic role of the state** lies in its protection of economic order, setting the rules of the game, staying above economic processes, not within them. **Populist politics** undermines these principles, which leads the state to being captured by the interests of certain groups, and not represent the society as a whole. Moreover, the ugre towards implementing an **excessively socially-oriented policy** exhausts the available resources, causes their suboptimal redistribution and, as a result, makes the policy non-social and leads to lower economic efficiency and flexibility.
- A key factor in successful implementation of social policy is **effective functioning of the labour market**. This is achieved by balancing the interests of market participants (workers, employers, labour unions, industry associations), lowering the unemployment rate, developing flexible forms of employment. The "Hartz" reforms of the labour market in 2002–2005 helped Germany develop **a number of innovative instruments of employment regulation**. Some of them, such as preservation of unemployment benefits for those who have found a low-paid job or reduction in social insurance payments at such a job, should be studied and implemented in Ukraine.
- The experience of different countries in creating successful models of economic and social development, its instruments and features are well-known in Ukraine. There is still room for systematizing this experience in **university economics programs** by way of creating and promoting special courses in social economy. Theoretical aspects of the analysis of social issues should be included via introduction of such courses as "Advanced Microeconomics", "Game Theory", "Economic Welfare Theory". This task is related to the problem of improving and deepening the mathematical background of economics students, since the above courses make use of complex mathematical instruments.
- Some of the **pressing reforms of university education** in Ukraine for the next two to three years are implementation of academic integrity principles and control procedures in research and learning, selection of specialities that are critically important for social life and introduction of strict quality standards in teaching, establishment of real university autonomy, safeguarding against arbitrary ruling by rectors. Moral problems must also be addressed. These include revival of trust between all the education parties, increase of students' motivation towards productive learning and responsible selection of education programs. The basis for reforms is an honest analysis of the state of education system, its risks, available resources, positions and interests of the key stakeholders.
- **The mechanisms of health system reform** in Ukraine are not well developed so far. Partial reforms are opposed both by the population and by the health professionals. Positive changes are impeded due to unfavourable economic situation, low life expectancy, low priority of health among the life values of ukrainians, lack of personal responsibility for the health condition as

well as low stimuli towards healthy behaviour. Ukraine has not implemented guarantees for moral, professional, economic independence of doctors foreseen by international treaties. The problems are amplified by the tragic events on the east of Ukraine, the necessity to provide treatment to the participants of the "anti-terrorist operation" (local euphemism for war with Russian troops) and psychological help to internal refugees. The risk of development of "Donbass syndrome" must also be kept in mind.

Perspective steps aimed at improving the state of healthcare in Ukraine include protecting the rights of the patients and doctors, extension of economic independence of medical institutions, introduction of state-guaranteed health assistance minimum, independent quality expertise. The principles of social market economy and sustainable development envisage that improvement in the health of the population also depends on minimizing detrimental ecological footprint of the industries.

- Social policy cannot at present be successfully implemented by the state alone, without relying on **state-private partnership** instruments. This statement is all the more relevant about Ukraine when we consider the scale of the economic crisis and the effects of military actions, low consistency of largely paternalistic post-Soviet model of social policy with the current market economy and, as a consequence, poor quality of social security system. A number of social functions are therefore overtaken by private institutions (labour unions, voluntary organisations, charities) and large corporations. This policy paper includes examples of implementing the principles of state-private partnership that prove the importance of the instrument.
- An important element of social market economy is social activities of the business community followed by public non-financial reports about its results. **Social reporting** is an important instrument of marketing communications, it improves business transparency and increases its competitiveness. National and international institutions have taken part in developing several standards and Guidelines for **corporate social responsibility**. One of the most popular schemes of environmental, social and governance (ESG) reporting is laid out in the Guidelines of Global Reporting Institute (GRI) whose current version, Guidelines G4, is dated 2013. The European Union and several developed states (Great Britain, Denmark, Sweden, Australia etc.) have introduced obligatory social reporting for all large and certain medium-sized companies.

In addition to introducing similar rules for non-financial reporting and expanding the sphere of their application, Ukraine requires an increase of trust between businesses, community and state institutions, introduction of codes of conduct for companies, training of professionals responsible for corporate social responsibility management.

- After the Revolution of Dignity, Ukraine requires the adoption of a new "**Social Contract of Dignity**" which would envisage gradual adoption of European values and life standards, mechanisms of real political responsibility, the priority of NGOs and civil society in determining the pressing reforms, developing their mechanisms and promoting them.